

В. ЧАПЛЯ

МАЛОУЧОК

ВИДАВНИЦТВО ПИСЬМЕННИКІВ

ВАСИЛЬ ЧАПЛЯ

МАЛОУЧОК

ОПОВІДАННЯ

В-ВО «МАСА» КИЇВ

Подані в цій збірці оповідання являють собою збірку з того, що я його друкував був по різних часописах протягом років: 1925—1926. А що деякі з цих оповіданнів («Малоучок», «Дорогі розхідні», «Каламуття») за попереднім моїм заміром мали становити одну цілість — цикл новел, то я їм виводжу подекуди в них тих самих людей (дід).

Через те-ж, що це є моя перша прилюдна збірка, я випускаю її з такою назвою—«Малоучок».

В. Ч.

м. Н.-Дніпровське, 26/IX—1296 р.

МАЛОУЧОК.

(Розмова).

Грицько Волошин хотів був устрелити мене на місці. Руків'ям нагана вибив мені з рук, що тремтіли, аж тіпались, наче всилковувались удержати крапельки живого срібла, а не ескіз краєвиду «Німцеві Верби»,—вибив мені тую акварелю. І фарби розсипав.

Білі, жовті, сині то-що гудзики впали на м'яку отаву, на крупні краплини поранкової роси...

Я вже був погодився з смертю. Адже, коли смерть неминуча, вона не страшна. Отак: одірветься серце—і сам не при тямі,—тож насправді смертна година виб'є перше, аніж куля встигне пронизати живу тканину серця або мозку.

Мені навіть очі поробились скляні, марні—бо бачили все, але не головне. Укидалось в очі: роса бризнула з трави на александрійський папір і розвезла на небі кудлате верховіття верб, а сук на передній дуплянистій вербі—неначе величезне голе коліно; рожевої горизонтної смуги не доведено—але-ж вона ще й у натурі така:—тільки вивів я горб кряжистий та далеку Гостру Могилу, як понад балкою позолотіла синява роса, а відтак приснула з-по-за горба тая рожева смуга; я встиг покласти лише трохи її—до бородавки на обрії, Гострої Могили.

Годі-ж уганяти за ранком, що росте...

Як-би хоч малий вітерець був, він-би здмухнув, як барвистого метелика, мою акварелю вниз—а так вона гинула, розкисала в росяних водах.

Де я сидів—круто: звідти найкраще ранок пишнівсь, а внизу левада по пояс, і не шелестіли трави—так обважніли з ранкової вогкості—соковиті, ламкі. А на ставку тонісінька плівка—ані поморщиться: сон... Хоч соловей вилясками вигонив уранішні дрімоти з тернових кущів, звідти, звідки Німцеві Верби, наче росяне понад горбом крило, неможливо сизіли. І очеретянка скрипіла, хоч не с-так гарно, зате бадьоро: скоро почувеш її скрегіт—і зразу-ж уявонька—це-ж вона струшує з листатого очерету росу...

«А де-ж смерть, коли я бачу все це крізь шкельця своїх окулярів? Ага! ось нахилився Кирило Дуб, взяв кілька фарб... Йому, мабуть, цікаво... Чудасія. Та він поїсть їх, похрумає, як свиня, думає, що це к-а-н-хв-е-ти! Нюхає»...

Але Волошин гукнув несамовито:

— Не руш!

І взяли дико плигати по фарбах, утоптали акварелю. Ненавидні й п'яні справляли скажений дікунський танець—гупали важкими, як довіні, чоботами, ламали молоду та й крижку траву весняну.

Як став я зігнувшись, та так і стояв—і чекав на смерть.

Коли це з-за Гострої Могили бликнула рожева смуга, дістала нас, і дала мені до рук свічку.

Коні, що їх у три поводи держав третій якийсь, не з нашого села, підвели голови сонцеві назустріч—і голосно пирскали.

І Волошинів жеребчик дзвінко заіржав: оддалеки почув коні...

Справді, від села цокотіла бричка—хтось їхав. А ще ближче, шляхом поміж хлібами, гейкали пастухи, і рябіли серед зеленої потопа коров'ячі спини—сірі, червоні.

Не хочу вмирати!

Я затремтів, заплакав і сказав:

— Я-ж нічого...

Сонячна свічка полізла на бородате лице Болошинові, заплуталась у бороді; він зловіщо посміхнувся.

— Ладно. Гайда в ревком, там розберемо...

.

Знаю—звідки нагналися такі спогади: зближались уже знайомі, рідні місця—місця, що конче хвилюють. І я не приміг бути спокійно, я таки хвилювався трохи.

То я сідав на гладеньку, але тверду, як обглоданий масол, полицю, що таки добре намуляла мені за дорогу кульші, то знов підходив до вікна.

Як-же вихилюсь у вікно, вечеровий похолод, немов кипучий душ, як не мотне шалено моїм чубом, обілле вид. Тоді видно цілий потяг, що трохи вигинається—летючий гад—на північний захід, а вагони один з-поперед одного ритмічно вихитують біг...

Вагон рвучко здрігнувся—і доганяв світа.

Треба було випередити сонце, що було вже зовсім на западі, ба й надломило трохи свого різучого диску об темне надчілля землі,—треба було за сонця прибути до ст. Г—хи.

Цілий потяг одгримував шумом, і шум бився

густою луною понад полями, понад неможливо тіннявою балкою—понад яром.

Потяг полохав передсоння й тишу, лякав вечір, що нечутно та й несподівано обвечерів.

Метушливо набігали на очі не стовпи телеграфні, не кущі близькі й не червоні будки, а широченним віялом імчали назустріч хлібні околиці з присмерком, із тінями, і ріс обрій.

Я, зрозуміла річ, уже й гадки не мав про те, що це-ж недавнечко (лише два-три роки) зробилось так: їхати швидко, найшвидше...

Тепер так—а наче й споконвіку було це. До прочуда такого не треба довго привикать: зручно, за привіллям—тут усе.

Справді, вже перебуто халепу...

Може це ще й того, що тіні помішали контури в вагоні...

Вечір поробив у вагонових переділів чорні заклепки та й кинув туди мляві силвети пасажирів. Та ще голоси вмирали без ремства.

Але чого он-той дядько все в оці мені стовбичить? Як сів у Н—ськім, та й ходить поз купе, поз мене походжає.

Познаку неначе... Ба—він наче знов подивився на мене—отак виразисто скинув очима.

Правда, поночі...

Бліде світло нараз виповнило вагони. Слизючі тіні тремтіли, перескакували на лицах; лисніли стіни й полиці—коли вагон рвучко здригувався.

Та-ж дядько якраз вистромив голову в вікно. Вікно—як дірка в ніч—тікало від обрію, що фатально зводився понад салдацькою з закотами шапкою дядьковою. Знявся обрій пухирем—далека заграва й перша зірка нахватилась.

На дворі швидко ,може, так завшвидшки, як імчав потяг, западав морок.

І його розпанахав гудок: промелькнула, тінявою плямою махнула 242 верства—півстанція—і пів оддалення.

«Але хто-ж він такий єсть? От на умі вертиться... знайомий, і хода знайома, бачена; і «куфайка» наче та сама, тільки підлатана... Ну, хто?».

...Я був певен того, що це хтось зміж моїх знайомих.

— Товаришу!

Він обернувся, наче зсунувшись із вікна, і на видноті я одразу впізнав:

— Волошин... Грицько.

Того-ж то мені, мабуть, і здавалось, коли він походжав у вагоні ,зачіпався довгими (у зайві були) ногами,—з думки не сходило мені: «Отак ходить в'язень у казематі, отак йому—мені було тісно».

Я стояв—«зачепив! що-ж я до його промовити маю?! ворог-же!»...

А ворог простягнув руба долоню й чекав на мою руку; в бороді йому смішно стриміла стрілка солом'яна, а ціле лице волохате, селянське, добре—осміхалось...

— Ви це?—вирвалось мені зненацька.

— Та я-ж. Вже до вас давно придивляюсь, та ніяк було признатись: мо, думаю, він і досі має серце на мене за те...

— За що?—а...

Я подумав: «Два роки не був у Краснопіллі, —невже там люди так подобрішали?! То кидали один одного в колодязі живцем, на горищах палили...

Мовив:

— Тепер, справді, можна нам уже те згадувати, сміючися: давно те діялось...

— Еге, воно таке. А от раніш ви приїжджали, так і не дивились. У «Просвіті» (ще тоді була) я був у гурті руку подав,—так ви й одвернулись, наче не побачили...

— Так?

Я сказав, що не пам'ятаю цього, може й було. Але його радісна усмішка проречисто сказала: «брешеш; а втім, тепереньки можна вже трохи й ізбрехнути—вирівняти, як що тоді було щербате що»...

— Еге, можна,—сказав він уголос:—за три года забути можна...

З Г—хи станція мала—вставати мали тільки ми двоє,—через те всі в вагоні обляглися спати.

Вагон-опочивальня лише злегка по рейках одгримував, м'яким порухом солодко заколихував, підштовхував: хиті, спи...

Кучерява сутінь, наче сивий попіл, затрусила полиці, лави. І сон поволі розташовував сумирну тишу.

Тихо. Позіхне ота сонна тиша іноді—і знов тихо... Та ще зашарудять, заворушаться приглушені голоси, а між ними гугняво забубонить бас—і це в далені, далеко...

Я попросив Волошина сідати й сам сів насупроти його. Він сів—і світло надівало йому світляну маску на вид: від того шкарубкий йому вид, обтиканий віниччям, що з його, як із куців, очі блищали, нагрівався й мнякнув; лоб яснів—коли він ізсунув шапку на потилицю...

Годі було догадатися, що з його був колись

голова Краснопільського ревкому й що він міг мені багато заподіяти...

— Так от. Той притрапунок, ваш учинок був мені, та й тепер єсть незрозумілий. Не візьму в тямки, їй-богу. От ви мені хоч тепер розкажіть—був я провинуватися як, чи ні?

— Ні.

— Ні? От бач: мені оце аж на місці не сидиться—я не був винуватий, а ви мене заарештували, і здобувся я неслави на всеньке життя. Я-ж ще й досі жахаюся анкет усяких, бо в кожній анкеті неминуче є пункт: чи судився...

— Держіть, кажу, одвіт мені зараз!—за віщо ви мене тоді заарештували були? Кажіть, не посміхайтесь...

Він засміявся й лагідно мовив:

— Ну й що?—і скажу: за те, що плани знімали, вроді, як-би шпійон... контрреволюція...

— Та які плани? Їй-богу... я-ж тоді був приїхав додому спочивати.

— Знаю.

— І була в мене краска, аквареля зветься,—от я й змальовував собі, бо любив це змалку. Ви, мабуть, ніколи не бачили, як малюють?

— Та таки й не доводилось.

— Ну, ото-ж. А ви... А Кирило Дуб, що тоді в міліції був як вовк...

— Переб'ю мову,—голосно засміявся Волошин: ми-ж тоді з ним до однієї камери потрапили...

— Це як Денікин прийшов?

— Ну-да. Не чого-ж я тоді й скажений такий був—він-же сунув тоді з усіх боків, як хмара. А контрреволюційна сволоч...

— Це ви про що?

— Та про те-ж, як посадили нас із Кирилом до однієї камери—ото сміха було. Він тоді цілу камеру—а було в камері вісімнадцять чоловіка—смішив. Йому все снилось, що він у телефон із матір'ю гомонить. Оце схватиться вночі та й гук скільки духу:

— «Мамашо! Мамашо!».—А що мати не обзивалась, так він ридма ридав... Як віл ревів. Одбіг розуму, сердега, занудився...

— Я чув, що він помер, але тоді, коли він ізгріб мене... і тепер аж ноги тремтять, як згадаю! Просидів я ніч у холодній... а наче на дворі; мі-і-сячна тоді ніч була—ясний парус ліг упоперек.. Шибки були побиті,—то-ж ніч доторкувалась до моєї одяги й тіла, до світу я од роси був геть мокрий... Та ще... ви не знаєте, чиє тоді жито було на вгороді, під вікном—і там перепел?

— Ні...

— А десь на Розтиківці співали парубки.

— Ну, Семеновичу? Чого-ж ви замовкли. Йй-же богу, ви розказуєте, хоч і трудно (воно-ж ви по-українському), а проте так, як воно й було—те времня. Мені теж—як сниться: тоді ввечері прийшов був до мене ваш дід, поклони бив, землю їв—щоб не віз вас у город...

— А треба було везти?—обізвався я сумно та й з докором, і я вже мав йому вдогань багато наговорити...

— Треба. Та ще добре, що мені в голову спало самому везти, за конвой будь, ато-б... Як прибули ми до Головиних Хуторів—а там у ревкомі був Сосна, та й каже:

«Ще-б я ото водився з ним.—Виведи його отуди в жито та в розмен»...

— Сказав?

— Сказав...

— Ну, значить, не вмирала ще моя доля...

Я хотів посміхнутись, але... спогади заходили вже далеко—і постать Волошинова, що була щойно ясна, мінилася...

— Еге. А то-б не гомоніли оце. І не закурювали-б. Призволяйтесь... З кесета тягніть. Свій, повен город. А листя, як на капусті.

Будемо закурювати й гомонітимемо. Воно так швидше доїдем...

— Да! Так і сказав: «у розмен його», каже...

І пересилуючи якийсь сум чи неспокій, гукнув:

— А, повірите, весело тоді жилося, їдять його мухи! Наче вдруге я тоді парубкував. Не сам був—ого! скільки тоді героїв було, тільки тепер немов корова язиком злизала... Да! Було время невсипуще...

Гудок так несподівано галаснув (наш вагон доганяв паровика, випереджав інші вагони)—страшенно серед ночі й сну, аж Волошин іздрігнувся. Тягнув цупко цигарку, і близька жаринка зловіщо загострювала йому носа; але очі були темні, як діри в черепі,—це того, що він нахилився низько, певне під нагнітом дум.

Свічка в лихтарі гасла-конала, трепетно спалахуючи останніми силами. А на неї летіли з вікон дурні бабки—і з тріском згорали.

— Скажіть-же, ой скажіть, чи ви й досі вірите, що я таки плани знімав, щоб передавати їх кадетам?...

— Ні. Кажу вам—ні! Стрепенувся він. Як розтовкмачили мені, я таки второпав. А так що? Я собі взяв був у голову революцію робить, а

сам-же ні бе, ні ме—турпак, одно слово... Справді, я наробив шелесту: поки не взнав у городі, що по-дурному напався на чоловіка, не міг одпустить, може й убив-би...

Знеобачка вагон заворушився, як мурашник, коли в його хтось палицею копирснув—як вулик загомонів.

— Білети... Пріготовте ваші білети...

Контрольор клацав компостером, стукав у підошву якогось на горішній полиці сонька.

В білім чекмені, в уніформі залізничній; його особливість була та, що він зовсім не вмів сердитись... Лице йому було смертельно бліде—як світло лихтаря або комір його чекменя—але це тільки від безсоння.

Отак поцока одного в підошву, другого (дарма й те, що попереду розштовхував провідник вагону)—і йшов далі без гніву, і серце йому не набігало...

Я дав свого квитка й оглянувся на Волошина: його не було.

— «Що це? Привид був? Та я-ж у вагоні, де люди! Живі! реальні!»...

А що контрольор був справжній, не могло бути жадного сумніву: він упевнено ширяв ногою попід лавою й сонно умовляв:

— А ну, ти там... залез! Білетік...

У Волошинова квитка не було,—того він і мусів піти за спокійним, що ніколи нікому не чинить злости, котрольором...

«Того-то в його бороді була соломина, сміття»,—подумав я.

Пронесли кондуктори з собою багато світла—лихтар у кожного, і знов запали в вагоні попільнасті сутіні, темрява (свічка згасла).

Ніч і сон. І рух там понадвір'ю... Скажений гін...

Потяг раптом цілий ізщух, неначе в прірву провалився: став—Г—ха.

Вагоном пробіг тихий уночішній похолод дехто ворухнувся. Гукнули:

— Двері!

На станції теж ніч: понад самотніми будиночками переходила урочиста ніч. Благословляли саме цятату небесну просторінь півні. У начальника станції особливо голосно вивів:

—Ку-куй...

Та ще спочували зорям кілька вбогих лихтариків біля забутої серед ночі станції.

Тільки-но вийшов я з вагона—мене спобіг Волошин.

— Як це ви?

— Та,—махнув він небачено рукою.—Із грошей витратився—хіба тепер у нас які ті гроші!?

Лунали голоси:

— На Краснопі-і-лля!

Це з інших вагонів—з хвоста і звідти, де окатий паротяг дивився вперед і клубками мотав нару: п'ять хвилин стоїть...

— Хто на Краснопілля? Гоп-го-оп!

— Скликають, щоб разом іти,—пояснив Волошин. І запитав мене:

— Ви не боїтесь вночі? Ні? Тоді підемо через гору,—побачите, які в нас жита. От жита! Як увійдеш, наче плаваєш у воді глибокій—тільки колосся попід руками шамкотить. Йй-богу, неначе в річці...

Поночі будем зайці полохать: вони, бісові діти, вночі, як коти, на шляхи вибігають.

Лахва!...

В дорозі (до Краснопілля сім верстов) я розповідав йому, що які в нас люди некультурні.

Він слухав і спльовував на сухий шлях, що небачено пересувався під нашими ногами—в темряві. Губи й віниччя бороди йому освітлювала цигарка...

І йшов бадьоро.

ДОРОГИ РОЗХІДНІ.

(Студія).

Гарячим вітром прилетів од
батька лист.

Т. Осьмачка.

...З хруском випростали дід спину, пристукнули моєю зеленою (я сам зробив) скринькою об цегляну підлогу, та й запитали про хазяїна:

— А де-ж хазяїн?

В пекарні на той шанець була тільки якась «баришня»—сама щось робила біля уборошненого жолоба. Стріла нас очима, рухливі брови -- світлі—розкинулись їй допитливо. Руки були в тісті, — тож одним тільки пальцем прийняла знад брів настирне пасмо вишневого волосся.

Але господар вийшов із бічних дверей метеличним кроком—підбіг та й незалежно порівнявся з дідом: цілим погруддям дід були вищі за його.

У школі я читав книгу про дядю Тома—як там чорних рабів купують... Дядя Том, бідний дядя Том! По тому, як запитав: «Так ето, дед, твой молодець?»—отаким саме поглядом обкинув мене цікавий найомиць. Говорив швидко, з оприском. Цигарку зручно держав—як папір'яну іграшку—в невпокійній пучці, надкусював її та й недбало гострим краєчком язика випльовував

геть; а з носа випускав м'який дим, наче обдмухував пухнаті бульбашки кульбаби.

«Дед, дед»...

— Так ето, дед, твой молодець?

— Еге-ж, у пекарню приділить-би...

А потім того не до речи взяли розповідати дід про крик свого серця—запобігливо, ганебно—старечі сльози бризкали з очей; а серце їм було велике, як їхня любов—як світ. Мені встид було очі показувати на діда: людина—дуб, людина—дужак у покорі!

У похилих літах були дід—за сімдесят рік переступило вже, та на голові кучерявився красовито сивий волос, високе чоло... «Не бийте чолом, дідусю, не бийте!».

Дід:

— Батько його на хронті смерть получа, а хлопцеві-ж треба і чобіт і...

Чи я підніму лантух?—поспитав мене найомець, та й ударив злегка долонею по лантусі, як кабанця погладив, а тепле борочню пилякою пшикнуло крізь пальці.

— «П'ять пудів?!». Проте я сказав таки на одчай душі—зрадів чи злякався—не знаю:

— Як піддадуть—чого-ж?!

Руки в мене були довгі та й діставали аж до халяв, виброджених, червоних—наче я ще й тепер ходив у довгорукавім батьковім кожусі. Очі мої дивилися сторч.—Такий я був тоді...

Наслідком огляду мені було призначено одинадцять карбоваців на місяць.—Я учинився наймитом у місті.

— Шануйся-ж, Василю, — напучували мене дід перед моїм володарем уже:—ледачого нігде не люблять...

Потім того обернулись до «барिशні» та й почали знов розказувати про мене—що я боязкий, нігде не був, нерозбитний, бо тільки телята пас

— Прося я вас, барिशня, не обіжайте мого унука.

І вже відходячи, дід говорили щось момотливо, наче:

— ... батько його на хронті смерть получа...

Взяв маленький Кощей Безсмертний та й стукнув гумовим закаблуком об цегляну підлогу, і гук пішов по підвалі—десь хряпнули двері, брязнула шибка; відтак узяв обіруч за дві руки «барिशню», тернувся об її бік і голосно сказав:

— Харош памошнік? а?

— «Харош, харош, харош», — хвилястим дзвоном калатало мені в висках: «де двері з підвалу? де? Дідусю! я не хочу, не хочу, не хо...»

«Барिशня» відхилилась у бік цілою своєю по статтю—красовито й подивилася вона на мене, великими очима—у гліб моїх очей дивилась чи хоч намагалась піймати мої очі, бо я таки дивився сторч. Але я бачив знов: брови такі світлі, і тільки тонко пронизували їх темні стрілки—і в порухові тих стрілок стримувалось заповзяття, —знову врозліт стояли... Та ніс її наче припух і мняко лиснів...

І лица їй були наче поколошкані, може заспані. Еге-ж, таки утомне щось уже позначилось їй на виду. Була й на літі, певне.

Цегла мені в підошви пекла,—я не знав, на яку ступити. Тож дуже зрадів, коли хазяїн сказав засукувати рукава та й помагати тісто місити.—А сам вийшов геть із пекарні.

І найперші слова, що я їх почув от Сусани,—

був голос; голос мене попервах уразив так, що я забувся, підвів очі й подивився. А потім уже вона мовила:

— Твій дід схожий на генерала,—я такого бачила на картині...

«Любі дідусю! Тільки-ж генерали не ходять у таких штанях, як ви ходите—вилатані, як помережані, спереду й ззаду! Генерали не ходять і в таких сорочках полотняних, що вони від поту масні, як од лою!»...

Та нехай там що—а я таки правдиві іскри... я пікся об Сусанині руки, коли ми місили тісто. І тоді я хватав обпеченими руками борошно.

Зрозуміла річ, це було від того, що це було перший раз. Попервах мені було дивно й те, що перед вікнами вимахували «штіблети» та військові обмотки й довгими тіннями, як шаблями, ламались по кутках, попід стелею; що вікна зачерпували зовсім незначну сумежку неба...

Сусана була гомонюча.

Поспитала мене:

— Ти з села?—І додала:

— Бо тільки в селі носять полотняні сорочки.

Я зашарівся від рожевої знадвору прозолоти (був підвечір), що все-ж діставала до нас у жолоб, і збрехнув:

— Це для роботи...

— Для роботи вона добра,—погодилася Сусана серйозно.

Не на третій, а другого-ж таки дня я позичив у тітки Мотрі п'ятдесят копійок і купив перкалеву (перкаль тоненькими смужечками) сорочку про свято.

Тітка Мотря зраділа, що я приїхав; потім вона

мені що-неділі «ськала». Вона московка, як і мої мати—тільки бездітна; а на місті, зрозуміла річ, нікого не мала, опріч мала тепер мене самого...

І ще сказала мені тоді Сусана:

— У нас тут є Абрам і Андрей Косой,—так ти їх не бійся. Вони босяки...

— Абрам—брам, а Косой мотається колбасой,—засміялась вона, і я тоді побачив, що вона не така вже й доросла, як то на перший погляд здається.

Незабаром я довідався, що в «дублешній пекарні П. І. Козуба» (так на вивісці було) єще іще пекар—Митька Донцов—людина спокійна й дивенно мовчуша. Як зустрів він мене запитанням, за скільки я став і думкою в голос: «Однако, дешево!»—так після того я від його ані словечка не чув у протязі кількох місяців... Сказать-би німий—так ніт-же!..

Заходила осінь, а з нею росла велика, як світ, надія моя: мав справдитись батьків заповіт—...

Уже з фронту надіслали були батько листа, і я його заховав собі в свою зелену скриньку, часто читав, батько були письменний чоловік,—тож хотіли вони, щоб і я вчився.

— «Христос воскрес. Поздоровляю вас усіх із свободою. І передаю вам по низькому поклону, мої дорогі.

— «Листа від вас я получив, у которім ви писали за корову.

— «Якщо я сам скоро додому не буду, то хай хто з вас до мене приїде, бо я сильно скучив за вами, мої дорогі. Тепер до всіх тут ідуть жінки—як плав пливе...

— «У мене тут є товариш Хведя Покотило,

австрієць... У плен попався—так я й стоваришував з ним... Він має жінку й діти, живуть десь під Карпатами. А там балакають тільки трохи не так, як у нас.

— «Карпати—це великі гори. Як глянеш—за горою гора сизіє, а верхи—наче шапчуки гострі, не те, що наші могили.

— «А тобі, Василю, треба вчитись. Я вже писав учителеві Кузьмі Прохоровичу—хай-но тебе до науки пристановить. І ти скажи: як повернуся, дасть бог, додому, подякую йому за те, не забуду... З тим прощайте».

.

День при дню набігала осінь тропи: понад Жандармською балкою до Англійського скверу—з одного боку, сквер починав уже ясніти. Вже можна було побачити крізь віття сірий надгробок з написом: «Запорожцю Глобе, основателю сада». Терасами від Жандармської балки зводилися вулиці, як стрункі коридори, обтикані кучерявим кленом. Чільне місце на шпилі—це на розі Проспекту й вулиці. Звідти видко далі: за Жандармською балкою аж до Димного обрію відкинувся гігант—фабрично-заводський район. І там що-дня близько третьої щось години ревів, стрясаючи терпко повітря, гудок важкої промисловости—і закликав тугу на осінь—і клав межу трудовому дневі: Брянський.

У нашім дворі сад трикутником. Дарма, що з одного боку біля його відхідник та смітниковий короб—і там роїлись сизі осінні мухи, здорові, як джмелі,—удень, проте, і в нашім саду ставала постоем жовтогаряча осінь. Волоські горіхи задумливо ронили важке листя й застиляли вогкі

калюжі—листя рябіло й скручувалось, як чаїни. А каштани в саду—як дуби...

Я боявся свого льоху—адже триповерхова озія, що височіла знадвору над нашими головами, наче насуплена кам'яна круча, завалитись могла раз-у-раз... Тож я й любив все на дворі та й поближче до саду, тих кількох дерев, де було приємно мняти м'якими підощвами покинуте одіння.

... Де, а в саду осінь ішла куди пишніш! Але бути в саду довше—власник і саду, і усіх отих кам'яниць, цілого кварталу, лаявся. І налягали мені на плечі прикрою вагою он-ті триповерхові стіни дому—одного; а знов-же у вічі укидалися, немов спина якого велетня, замурзані та галками заляпані стіни ще вищі. Обрію ані смужечки... Бавовняне сонце м'яко розсотувало вгорі золоті серпантини та показувало, проте, самий-но простокутник неба: тут, у місті, й небо дається мірою.

Листя опадало, хилиталось, як вагівнички годинників, падаючи, і робило у дворі загадковий шерех-шум. А надто ввечері...

Чим пояснити ту дивну річ, що в шумливому місті вечеріє тихо, спроквола?.. І тоді вулиці робляться темні й загадкові, як катакемби. Потім того на розі Проспекту й вулиці лупне самотній лихтар і закліпає трівожно під нагнітом присмерку густого. А вгорі візьмуть нахвачуватись зорі...

А отак, як поставити від полярної зірки трикутника, то він одним раменом обіпреться там, де впала на землю цятата далечінь: там вогняні пунктири чарували та й позначали фабрично-заводський район. А далі в чорну прірву мчали зірчасті лихтарики залізничної колії...

Одсіялися-ж, проте, зоряні вже дощі—де-далі ночі робилися строгіші й з справжнім осіннім похолодом: знеобачка отак глупої півночі може вдарити й гостра осіння з свистом чичар. Навіть так—чичар!

Було чим-раз рідше лихтарів у місті, та й ті вже заздалегідь городились у темряві, як місяць на мороз або на вітер.

Наслідком імперіялістичної війни та революції, що тяглася вже більш як півроку, виявилось вже загальне зубожіння країни: ставали вже по містах трамваї, вулицям бракувало освітлення і т. д., і т. д.

На розі

Але в дворі такої доби сновигали самі тільки тіні та листя, та шелест.

Я вийшов із борошняної нори на бруковане подвір'я. Холонула безгомінна тиша: ш-ш... ш-листя. Лиш десь оддалік теж бережко розкидав ковані виляски візник—од Жандармської балки.

Тихо. І нараз я почув те, що вже чув раз—о, ні! Мені не почулося!—лунали людські голоси, човгали чоботи необережно там, у саду, де каштани й волоські горіхи. Хто?.. Адже там глухі-сінька стіна?!

Острах уночішнім холодком поповз мені за комір—кутки чорні, може ось тут хто причаївся й чигає на когось, чигає на мене; нога інстинктивно посунулася назад, до освітлених дверей пекарнянських...

... Під таку руч може бути все можливе й неможливе—здогади, неймовірні фантазії, які родяться тільки тоді, коли людину обмарено в темряві; під таку руч людина годна не побачити освітлених дверей і розколоти черепа об рейковий

одвірок; під таку руч очі в людини бачуть—як бачуть зелені очі в тварин кошачої породи—або перериваються здорові нерви...

Про такий випадок Абрам носить у кишені фінського закрюченого ножа: ніж, як орлячий дзюб... Але мені під цей час на пам'яті стала цілком імовірна річ, себ-то те, що я його недавнечко почув був од діда Ягора, двірника. «Діду!»—«Га?»—«Так ви знаєте?»—«Знаю».—«Про більшовиків?»—«Знаю».—«Розкажіть»,—розпитувала Сусана-сміхуха. Слухав я, Абрам і Андрей.

Дід одставив од себе мітлу, що нею розмітав був калюжі, і розповів. «Ще до революції отам за городом у глинищах окукобилились були більшовики, як вовки. Мужиків, що проїжджали на базар та з базару, грабували. Або пошту... Розбили раз пошту під Кручею—так гроші срібні та золоті ще довго находили там пастухи. У глинищах мали нори підземні, і так складали гроші, і там були «бонби...»—«Невже?»—закричав оддалеки Андрей.—«Бонби?..»—А щоб уловити їх—так годі було. За одним поліція ганялась—так він у слободу. В'їжджають, аж сидить чоловік на хаті, вшиває колотом. «Чи не бачив?»—питають. «Ні. Христом-богом побожуся». А то-ж і був він самий, сучий син»...

... Переді мною зіп'ялась чорна ведмежа тінь і звела вгору лапи. Знаю тільки, що тіло мені затрепетало, як під ножем, але я не крикнув. Як стояв одвір біля присінку—та так і покотивсь по східцях замість крикнути... В пекарні я важко дихав. Я нікому нічого не сказав. Я стояв перед тіткою Мотрею й за всяку ціну хотів посміхнутись, але від тії посмішки мені було боляче на виду.

— Госпідь з тобою!—гукнула тітка Мотря:— що тобі таке?

Ах, так: мені боліла голова—і я сказав про це їй, коли вона підсіла до мене на кушетку, взяла за голову та й прихилила до себе на коліна, щоб «ськати»—і вже її цупкі пучки вп'ялися мені в тімня:

— Голова трохи болить... не треба.

— Васю, ти це?

— Я.

Але тітка Мотря ані подивилась, наче Сусана обізвалась звичайнісінько: вона поклала свої голі та шкарубкі від тіста руки на коліна собі, як непотрібні—бублики виробила вже, «ськати» я не дався—тож вона й не знала куди їх дівати. А Сусана, мовивши, отак і собі сіла на кушетку. Була задумана; з нею було негаразд—принаймні я її ще такою не бачив.

Очі втратили зухвалий блиск, наче вістря зору обернулись у середину, в думку. Іще я укмітив: стрілки брів звелися та й указували пункт тієї думки—малу зморшку на дівчачім чолі.

— Ти навчиш мене, Васю, «отченашу»? Добре?

— Отченашу?!

Це була остільки дивенна річ, що не завважати не примогла їй тітка Мотря—визирилась на Сусану:

— Чи на тебе, дівко, не тую?!

Але я був певен, що це після ранішнього при-трапунка. Мою завичку хреститися, що її моя мати голубливо мені заповіла, раз-у-раз висміювали. І я остерігався.

А то вранці, вставши я від столу (снідали), забувся та й вимахнув на собі хреста. Всі засмія-

лись.—Тільки Абрам замість сміятись промовчав. Але, коли Андрей вигукнув: «Поп!», а Сусана стала на мою руч і сказала звичайне, а через те й не образливе: «косою мотається колбасой», він прикинув:

— Ша, Андрей!—І загадково та й з соромницьким натяком кивнув у мій і Сусанин бік. Що воно означало насправді, я не годен був тоді у тямки взяти, знав тільки, що не до молитви це. Та-ж іще більше я відчув свою самотність і безсилля, коли ще й тітка Мотря прибираючи з столу, одзначила нове в Абрамових словах, що-до мене:

— Бач, не злюбив...

.

«Люблю. Любов. Не любитиму ніколи. Якось воно страшно починати це».

Напередодні таки був дощ—і того в дворі розгрязло було: лагодивши водотоку, понакопували глини, і вона розкисла в слизюче болото; хоч подекуди й сухо—і там, як весною на таловинах, камінно клацав брук. Я стояв серед двору на сухому брукові й бачив, як росло неможливо мняке небо, осіннє задобіддя. Андрей знайшов собі забавку: в дворі біля самісінького відхідника жили «вірмени», німі чужинці,—так він дратував дівчину:—«Марушка, Марушка»... Смугляве, як мусяжова статуетка, дівча кривилось на плач...—«Ва-а-аська!»—репетував чудний зизоокій наш Андрей. «Чого?»—«Васька, чортова ти девка...»—«Та чого?»—«Глянь». Йому треба було, щоб і я був тому причетен, бо вже Абрам ізскочив на смітниковий короб та й дзвінко реготався. Відтак він склав дві долоні до купи—коробочкою, приклав навскоси до губ—і свистонув: з карнизів високого

будинку, що з північного боку, посипались разом із тинком—залопотіли галки й галасливо помрячили ясний прямокутник неба—вітряно, як ото вітер пориває осінні листя...

— Санька...

З пекарні вітряно налетіла на мене Сусана. Широким рухом затулила мені очі. Потім того взяла під руки та й переставила—брук посковзнувсь під ногами... в калюжу. Я запротестував.

А тітка Мотря, що біля дверей пекарнянських, вишкрібала гострим черепком макітру, наче провірчувала черепок черепком, зауважила:—«Дурний, то вона тебе любить»... Увічу мені пішли кружкома від сорому триповерхові стіни, і в грудях зробилось тісно: любить? А Абрам?

— Но, дівко, легше, а то курка випурхне...

Це стара Хана, єврейка, у дворі спробувала так пожартувати з приводу того, що в Сусани була підтикана спідниця.

— Харашо,—обізвався дід Ягор, розмітаючи свої калюжі.

Мені показалось, що це образа, що не слід було старій жінці такого казати про Сусану. А втім, яка мені недогода з того.

— Ось підіть подивіться,—оглянулася Сусана вже здалека до всіх, що були в дворі й повідомила, що біжить по хазяїна, бо до нас прийшла міліція; а мене зачепила пустотливо: «Дівчочка-а!» звідти-ж.

Я рубав дрова.

... Зверху вниз—з вулиці до пекарні увійшло двоє міліціонерів. У обох довгі кінночі з розрізами шинелі—коли йде которий, то закаблукками фалди відкидає.

Сусіль—небажані, чужі. І очі не дивились в

очі; може це того, що на плечах їм попричіплювані ремінними перепасками рушниці, а ми усі беззбройні. Молодший раз-у-раз підсмикував свою гвинтовку—і цьому особливо встид було очі показувати. Їм конче треба було здобутись на нахабне поведіння. Їм потрібен був Андрей, а він якраз—як крізь землю пішов.

А хазяїн завдавав дурня, і, будши на мові з міліціонерами, говорив зовсім не те, що слід—що правда благоувітливо. Аж навдибки зводився. Лице його звичаєм кров'янилось: густі, як луска в риби, ямочки, що від віспи, наливались кров'ю. Але це не було щось інше—це в його було від здоровля. Круглі на таранкуватім його виду очиці говорили те, що й уста:

— Муки нету... яка-ж це пекарня?! Та й скрозь у городі нема, хіба, що в жидів...

А ми всі гомоніли потиху. Казати насторч—нам бракувало простору в пекарні. Вапняна яма (борошно), що по кутках попід стелею в її позасновувалось павутиння, знов-же густо уборошенене—виходить, як поважні порт'ери,—така наша пекарня в підвальнім етажі. Та ще й піч, цегляна споруда, обсипана сивим попелом, замостила собою більш, як півльоху,—на заваді була.

І рух, і гомін, і ходу осени чутно було на великій одлеглості—зглуха; кроки десь на пішоході дудніли в нас, як у барилі.

— Щоб мені був!—строго сказав один міліціонер.

— А може оце він?—сказав другий і подивився на мене.

Як могутня птиця захищає своє гніздо—порвалася Сусана вперед і навіть рукою затулила мене.

— Не він це!

І своїм голосом розбила, як скляну посудину, гнітючу тишу. Всім зробилось ясно, що її голос вищий за голоси міліціонерів і що годі їм заходити з нею в перерік. Голос Сусани задзвенів з характерними дзелентячими луночками й розсунув тісну просторінь чотирьох стін...

— Не він це!—уперто повторила Сусана, щоб удержати голос на попередній висоті. А ніздрі її ходором ходили... Я бачив: немає їй ніякого упину, коли чого їй заманеться.

— Люблю. Люблю. Я не любитиму ніколи...

Орлиця—дівка...

— Он такой косінькой—виглянула з-за чоловіка хазяйка:—косінькой...

Тоді міліціонер ще раз і то строгше повторив вимогу іменем республіки й Установчих Зборів, щоб Андрей був, коли його нема.

— Щоб мені був!

— Нема,—розводив поперед себе руками хазяїн, а потім того побіг чогось причиняти сам двері, що прочинились були з вулиці...

Галаснула вулиця голосами, днем... далекі звуки духової музики гавкнули в двері.

Митька Донцов стояв ближче до дверей і випередив хазяїна, мовивши:

— Пуд Ісаїч, я сам...

Тоді господар наш казав нам шукати Андрея, і я заразівськи кинувся на двір. Мене нагнав Абрам і похмуро сказав:

— Брось... Дурак!

— Коли-ж хазяїн...

Він плюнув зо-зла—широко, цілим ротом і подививися на мене: вродливі його очі були важкі цим разом, як камінюки.

А потім ще вибігла Сусана, смикнула мене за руку й сказала:

— Ах, ти-ж моя дівчиночка! Злякався?

І всі троє повернули до пекарні.—Нема його,—сказали ми разом. Але тільки, мабуть, я не знав—що це таке Андрееві нашому.

Чого це по його?! міліція?!

Міліціонери пішли.

А на вулиці вдарили в сурми, дудлили повітря осіннє, як п'янкий трунок, проходила якась військова частина, а за музикою товпився люд. До міста приїхав може Керенський, може хтось інший...

В гущу поміж людей шибнем ударились я й Абрам; ба навіть тітка Мотря не пішла до своєї макітри, на вулицю вийшла.

А Сусана прихапцем накинула свою червону з великими квітками хустку на голову та й стала на розі Проспекту й вулиці; пропускала проз себе текучу масу людей—наче парад приймала.

Не тільки ми. Із «заведенія», що навпроти, мавши над головами написа: «М-ме Софи Абрамовна Лейбин», вийшло кілька модисток, Абрамів брат Єфім, парикмахер, білісінський у своєму нагруднику розіп'явся на дверях своєї голярні. Веселі. Всім весело: революційна врочистість од роботи одозволила. Може сам через це дехто як-коли висловлювався:

— Мітингують. Мітингують, конешно, легше, як на заводі робить...

Проте, таки весело.

Десь, певне од вичищених сумеречок,—а тільки жовтогарячий осінній день зробився ще золотіш; низький, зробився вищий—як прозора аркада готицької будівлі...

З чільного місця, що на розі Проспекту й вулиці, далі йшли краєвиди й обрій. З-під обрію виприсали поодиночі легенькі хмарини, та, проте, йшли низько, по-осінньому—наче брижі на небі набігали...

Але сурми били і день височів. Із горба похід похилився вниз—уздовж, туди, до Жандармської балки. А за Жандармською балкою лежав гігант, фабрично-заводський район, і там висіли важкі гриви з диму, і стриміли стрункі димарі, несучи на собі густий серпанок сизої далени. Там, де вулиці терасами починають зводитись, там похід почав розлазитись, як дрань: там на *Брянським* забетонували більшовики дві гарматі, і хоч ще ніколи не стріляли...

Ріка далеко обвивала горбовасті кручі свого правого берега, а далі ринула в прірву, щезала, наче холодне лезо рівних вод надламувалось в тім місці.

Я таки розумів, що Сусані вже з тих літ вийшло, щоб не знати любости. Справді: вона кохалася з Абрамом. З Абрама-ж був гарячий красень, його врода—якесь продиво: поміж хлопцями я ніколи нігде не бачив такого...

На висках у його звивались сизі, наче в качура, покраси: кучерявий зуб. Як сміявся, виблискував надзвичайно білими зубами—такі зуби можливі тільки в дуже вродливих смуглявих жінок. Я навіть його запитав був якось.

— Ти вдався в матір, а не в батька,—правда-ж?—Але він не розтямкував мого захвату. Та й краси своєї він не вмів цінувати,—хоч яка то річ дорога—оцінна...

А потім я зрозумів, що його вдача не в кў-

черях була—тільки в розпусній лінії вогких семітичних губ.

Еге-ж, Абрам був жадний на розпусту. Ще раніш я багато взяв про його любовні пригоди.

Дрова рубати—здебільшого цей обов'язок був мій. Ба я й любив цеє: це-ж чоловіцька робота, не тісто. Особливо дубові дрова—як не размахнешся, аж повітря свисне, то сокира й не зачепиться за дубову дровину, тільки на два боки впаде дві половинці.

Отож у дровітні і Абрам, і Андрей попервах розповідали мені все. І любив Андрей гомоніти про Абрамову—Сусанину любов.

— «Абрам!»! — «Ну?»— «Так як ти там у ватер... ватер (або десь-инде)?... ги...ги...»...

І потім Андрей мальовничо спогадував (аж на губах бульби схвачувались) про те, як Сусана вибриком бігала навколо всіх отих домів, щоб не було нічого. Абрам спокійнісінько вислухував це, зовсім не сердився, ба навіть іноді прикидав одну—другу подробицю...

Але це було попервах. Після того-ж, як ув Абрама появилось щось нове до мене, він не дозволяв уже нікому говорити про це при мені. Та-ж хіба Андреєві заборониш?

— Абраш!

— Ну?

— Ну, так як Сусана?..

— Цить!

— Ну, так як Сусана?

Абрам не обіззався; промовчав. Але можна було знати, що Андрей, веселий у розпанаханім на спині пінджаку штукар наш, не відчепиться; він сказав:

— Га?

Абрам не втерпів, гукнув, огнівившись уже:

— Ти замовкнеш?!

— Га?

— Мать твою перетак...—сказав Абрам і послав руку в кишеню, де мав фінського ножа. А відтак хопив колуна і цокнув ним гучно по Андреевім «моторі», що лежав на дубовій дрови-няці—розрубав навпіл.

— Харашо,—сказав дід Ягор і став із мітлою поміж ними.

Од цього разу я вже зовсім став боятись ще й Абрама, як боявся листяного уночі шуму. Мої пригоди уночішні підтвердила ще й хазяйка, бо якось, розповідаючи нам сни, сказала, що в саду нічю щось ходить. Всі засміялись, а через те, що всі засміялись, мовляв, «дурна хазяйка», я промовчав.

Можливо, що Абрам (це вже є в мене такий здогад) лихої волі на мене через Сусану,—але хіба-ж я винен? Я-ж нічого! Я її ніколи не любив і не любитиму. Я не хочу любити...

То вона сама бавиться тільки з жиру, як кобила.

Суботнього вечора в господарів була п'ятика—жадна-бо в їх субота не проходила насухо, без випиття.

А втім, це-ж не наше діло... Ми коло печи.

В печі бахкали дрова—і вогняний метелик скакав із стелі на стіни, гаряче трепетавсь. Найближче до печи був Митька Донцов—мовчун. Працював він спокійно, перехильцем якось—і раз-у-раз сипав із весла разки червінькових, запашних бубликів. Працював тільки руками, язиком—ні...

Пік він бублики завжди й беззмінно; пере-

хильцем рухався—це він робив був і тоді, коли всі застрайкували були,—ми вдвох із ним та ще сама хазяйка настачили були бубликів на покупців.

Тітка Мотря всупереч сподіванням перехрестилась і сказала:

— От як перед богом; не піду проти товаришів.

Через Донцова й я працював. Страйк тягся тільки один день, і страйкарі нічого не вигадали.

Що-до мови Донцов мав норму: два слова на вечір,—тож ми всі спокійні були за те, що він більше таки й не скаже.

Він був, як і хазяїн, таранкуватий—повідала віспа, особливо на носі, великі ямки, через те йому ніздрі аж дірявили; замість говорити оті свої два слова, він шморгав носом—і так виявляв нетерплячку, коли «дівчата» не встигали бублики виробляти. Косолапа тінь його (побільшена проєкція) рухалась на стелі, як на екрані.

При ділі був навіть Андрей. «Навіть Андрей», бо останнім часом, як тільки вечір, так він іще-зав кудись, ба його мовчки ми вважали вже за безробітного.

Найбільше-ж мене здивувало ось що. Домовласник заявив нашому господареві, що виселить його з квартирі, коли він не заборонить своїм хлопцям наводити вночі у двір босяків—в саду, мовляв, як вечір, так і збіговисько вовче.

І тоді-ж виявилось в пекарні, що Андрей та записався до «красної гвардії». Ясно, отже, було, чого ото й міліціонери шукали його.

Я себе мав найгірше: мої туманні й півказкові здогади справдилися—в саду ворушили шелесті й подавали голоси, хоч і не справжні більшовики, може,—але щось таке. Я бережно мався і вже не

проказував уголос віршика, що його вичитав
був із якоїсь української газети:

— Жив кулик,

Більшовик.

Часом їв

Комарів

У своїм болоті...

Та й з Адреєм сталася зміна: раптово якое
пропали його пустоці; вже він кожного зизим
оком накривав. А розсердившись раз на мене, він
розірвав рукава на своїй сорочці й вкинув її в
піч. Увесь вечір пік голу спину біля печи—а по-
тім надів свою єдину, нову...

Жевріла протилежна від печи стіна. Всі ми
були при ділі, а проте між нами була тиша. Це
того, що в кімнаті господарів робилося инакше,
і голоси лунали чим-раз істніш тѣ. голосніш.
Вийшла хазяйка, взяла наділа собі на шию в'язку
бубликів—і розповіла свій черговий сон. Відтак
ухопила мене за руку і, пританцьовуючи, повела
до хати.

Ще мені в грудях не моє серце було—а вже
чорнява висока молодиця, виспівуючи: «Бросай,
Ванька, водку п'ять», вихала мною круг себе.

— Брось! Брось!—ганявся за мною хазяїн:
—Брось, кума!

Крутила, як буря.

— Брось...

— «Бросай, Ванька, водку п'ять»...

Кінець-кінцем хазяїн узяв таки мене огребом
та й посадив біля грамофона на стілець.

— Хай Васька біля грамофона буде,—попро-
сила хазяйка.

— Васька, читать, сукин кот, умієш?—ска-
зав хазяїн:—умієш? га?

Хазяйка допоминалась настирливо: — Хай Васька буде біля грамофона.

Потім того хазяїн узяв підбіг виступцем до чорнявої куми (знав, що з неї полюбовниця хазяїнова), тикнув пальцем їй у груди й сказав:

— Кумасю, що це в вас за ізбирательний список?

— Чи вам повилазило, куме,—реготалась чорнява молодиця:—це блузка!

— Ого! блузка!—гукнув од столу чорний, як циган, чоловіґа й вишкірив великі зуби.

— Минають ізбирательні списки,—вивагом мовив млявий, тверезий наче, чоловік:—он у Петрограді, в Москві болшовики вже! Барикади...

Я міг-би не пити, я зроду не пив так—але хазяїн силоміць наливав мені в рот,—хіба-ж можна було не пити.

Я тільки відчував, як у тілі розливається мені кип'яч, як вогнем та веселощами брало мене. Але я був при тямі. Хіба я не тямив, до чого воно йшлося, коли хазяїн наказав кумі посадовити мене собі на коліна. Кума чорнява так і вчинила те, ще й поцілувала мене, ущіпнула й сказала:

— Ах, який він у вас... прелість!

Було тепло мені на руках у повнотілої молодиці—але я ще пручався.

— Сиди, дурачок,—тупцялась біля нас хазяйка.

— Сиди,—мовив млявий чоловік.

— Сиди, глупак!—стукнув об стіл кулаком хазяїн.

— «Сидіть? Ну й сидітиму! Саню! Сусано! Де ти? Подивись!».

Світ гойдався мені на легких хвилях, в парі

чи в диму червоніло лице хазяїнове, наче місяць сходив...

Сон був—мертва міць. А як прокинувся...

Я спав чогось на печі—на печі, а не на своїй кушетці. Біля мене щільно пригорнувшись, лежала й гріла мене (ще так ніхто не грів мене) Сусана. Спала. Губи її були розтулені, і вона вільно дихала просто мені в лице. Щока її лежала на моїй щоці. Я відчував, як у виску, під вишневим волоссям, що пахло, кидалася їй «мишкою» жила.

Це мені було так за новину, що я затамував віддих. І не прибирав, як бути. Боявсь поворхнутись...

А відтак, як стій, скотився з печи.

На моїй кушетці сиділа тітка Мотря й посміхалась; вона спала на моїй кушетці—зашпилила на голові косу, обтріпалась і сказала:

— То я так зробила, щоб ти п'яний сам, бува, не впав додолу.

— Тітко Мотре, уже розвиднилось?—спробував я опертись об щось...

І вийшов на вулицю.

Відтоді мої стежки з Сусаниними стежками пішли різно—я уникав її. І очі мої вже ніяк не могли глянути в її очі. Але вона упевнено робила так, наче, нічого й не було, не сталося.

Якось надвечір треба було рознести по рундуках то-що решту бубликів. Малось це зробити мені та Андрєєві, але останній знову зник... Тоді радісно (з радінням не ховалась) зголосилась допомогти мені Сусана.

Я підкинув на голову кошика з бубликами і побіг уперед. Сусана усилювалась бути поряд за мною й майже підбігала.

Розмовляла щиро—як із своїм.

— Додому ідеш, Васю?—тьотя Мотря казала...—Та не біжи так! Оце!

Вона мала відома, звичайно, що в пекарні я людина випадкова, що рано чи пізно поїду звідсіль—а тільки жду діда. Вона поспішала запитувати... Але я йшов швидше.

— Іду... я... додому... скоро,—не оглянувшись відповів я: серце від швидкої ходи бухкало ритмічно в грудях і перебивало голос.

Вже обвечеріло. Кози стрибали на спуску... Вулиця падала вниз. Місто ще зойкало та обчервонювалось від заходу. Впоперек вулиці мовчки простягались тушові тіні. Швидко переходили ми від рундука до рундука.

Останній «рундучник» узяв Сусану за рівну руку—коли вона бублики подавала, хіхікнув, погладив і не випускав. Тоді вона поглянула на мене пильно, допитливо: дивись, мовляв, мене люблять... Не остерігшись, я піймав поглядом в її очах якісь іскринки—відсвіт рожевого заходу... Але я не посміхнувся навіть. Та цього було досить: раптово вона огнівилась на «рундучника», висмикнула з обуренням руку—і пішла швидше; я—наздоганяючи її.

— Ми підемо через сад? Ну—да-ж?

«Чого через сад? Адже він зовсім уже прозорий!». Я бачив удень, як там на високих акаціях дрібним маком рябіли зграї шпаків.. Був він, сад—мов ясне малювання. Увечері він мовчить, певно... Мовчазні сади бувають у місті в-осени.

Сусана придержала ходу й торкнулась зненацька мого ліктя.

— Чого ти мовчиш усе, Ва...?

— Мовчу?—і випередив її на кілька кроків зразу.

В саду Сусана взяла мене за руку й посадила на лавку. Рука була гаряча, рідна, дорога. Та я отерп від переляку: замір був страшний у неї...

— Посидимо трошки, ну-да-ж? Девчоночка...

Сад розкинувся півколом, поза галявою, її було обставлено по краях лавками. Посеред галяви стояв табунець блідих айстр та чорніли високо піднесені квіти—кани. Це те, що лишилось від літа.

Випадали мороки й згуста затушковували окремі постаті та пари гуляк. Дерев застигли в чеканні, спускали з легким шерехом окремі листки додолу. Один листок сів був мені на голову й сковзнувся лоскотно по щоці.

Сусана припала щокою до моєї щоки, і я не оглянувся, як мої руки опинились на її плечах. Наче крізь сон, в давнім, нечуванім, гарячім запамороченні бачив зблизька, зовсім близько примружені очі, пасмо волосся близько на брові, ніздрі ходором ходили, уста наче щось шепотіли, а підборіддя напружено тяглося до мене.

Серця мені забракло. Віддих спинився в грудях. Раптом тремтливий вогонь обпалив мені губи. Я підскочив, а Сусана безпорадно з придуше-нім болючим зойком упала на лавку.

Єдине, що я міг зробити,—тікати. І я побіг між дерева, налітав на їх, обхвачував руками, рознімався—і врешті став під парканом. Стояв і заслухав: було тихо. Притиснув ліктем до грудей, щоб було ще тихше. За хвилю почув тихий поклик Сусани—оддалеки:

— Васю! Де ти? Васю-у...

В саду стояли уночішні шерехи, як ніжні до-
тики, а більше панувала тиша, тільки зрідка до-
літав з галяви чийсь самотній сміх.

— «Васю!»

Я не обізвався.

Вночі трівожно бахнула від Брянського гар-
мата, і місто щільніше позачиняло вікна. А на
ранок розкотилася вістка, що більшовики захо-
пили пошту й інші міські установи, що кадети
втікли, а «українці» нейтральні.

Андрей прийшов тепер додому, до пекарні з
рушницею на плечах. Хазяїн нічого не сказав, а
тільки зачинився й не виходив із хати.

В пекарні були кучі—й—гури бубликів—за
ніч напекли. Стояв уранішній сон і запах од
бубликів. Тітка Мотря будила всіх:

— Ну, швиденько. Ну... А то хазяїн уста-
нуть.

З тітки Мотрі був зразок того типу найми-
тів, що працюють за совість тільки. Вони в гос-
подарстві чужим відіграють ролю чи то родичів
господаревих, чи так друзів. Я спостерігав у селі:
отакі жіночки конче бувають на похоронах, хре-
стинах і розпоряджаються замість приголомшених
горем чи радощами господарів.

Але цим разом Абрам «осмикнув» її, хоч во-
на й була від усіх у повазі:

— «Годі «хазяїн»:—це не старий режим!»

І запалився знеорачка незрозуміло й люто:

— Вас (кого?) всіх треба вивішать на одній
шворочці... до ноги!..

Та й плюнув широко цілим ротом. Видно бу-
ло, що вони з Андреем друзі й товариші. А в осо-
бі останнього мав Абрам тепер могутню підпору.

... Як задніло, я мав розносувати бублики,

але...—урочисто радісні та осяяні увійшли до пекарні дід.

— Додому!

Я більше нічого не робив. Я сів на табуретку, поклав руки і, гойдаючи ногами, розповідав, як скінчив школу двохкласову й як оце тепер мене кликав учитель, Кузьма Прохорович, щоб послати в науку далі. Укладав свою зелену скриньку.

— Ти-ж ето как, Васілій, навсегда ілі не навсегда?—поспитав здивований Митька Донцов.

О, це вийшло надзвичайно. Це вийшло «із ряду вон...». Така подія—Митька Донцов без потреби обізвався.

— Навсігда,—сказав я весело.

— Однако, жаль...

Жаль! Жаль! У всіх я бачив сирітську думку, всі заздрили на моє щастя—не за всіх є кому отак дбати.

І всі мені хотіли щось сказати на прощання.

— Як-би не от ето, не революція,—сказав хазяїн,—я-б його озолотив, дед!..

А Сусана нагнала вже на дорозі і, тримтливою рукою приймаючи знад брів настирливе пасмо вишневого волосся, на бігу, сказала потайності, повідомила:

— Андрей помінився Абрамові (злякано вхопила мене за руку) тебе встрелити за те, що ти мене любиш... Йй-богу! За те, каже, що ти мене любиш...

— Люблю?!

— Ну-да.

Urbi et orbi. «О, тату дорогії. Ваш лист мені відрада. Це-ж ви казали: «А тобі, Василю, вчитись...»

«Одволожений (мабуть вашою, тату, сльозою) грузький у пучці папір із фронту, літери чепірнаті; недрукована думка листа komponувала...

— «Але гай-гай, дорогі тату, ви в тім листі розмовляєте та господарюєте, як наче ви живі.

— «Ви поїняли віри, ніби-то там, під Карпатами, балакають так, як і в нас,—та й пішли брататися...

— «Тату, і я люблю вас,—та-ж не випадає парубкові рюмати, я краще проковтну сльозу, хай вона буде мовчуща, як камінь...

— «Тату, я свідомий того, що мені треба вчитись, але чи будете ви гніватись на мене, як я зроблю ось так:

— «Поїду туди, де поля, поля, поля—простори, стерні; де Череднична засмучена й несе свої тихі води, вкриті вербовими ланцетиками; потім того повернуся знов сюди, до бубличної пекарні П. І. Козуба, що на розі Проспекту й вулиці. Чи ви гніватиметесь на мене тоді, тату?»

З О Й К.

Коли я увійшов до хати, я вздрів його біля порога. Підпирав головою мисника, а довгі рукава жіночої козушанки—гей-би в незграбипінгвіна крила,—пообвішував мляво. Звів швидко очима—та, ховаючи від мене спину, ступнув за поріг, вийшов. «Га-а чи йому отам, на спині, часом не світить дзвінка? Каторжанин!»

— Хто він такий—чортяка?—гукнув я обурено та й порвався навздогінці за ним, у сіни.

Сливе, що несвідомо засунув на засув сінешні двері.

Хоч і був білий день. Щілинами крізь двері, що хряптіли від мого грюку, як деренчлива музика, потяглися нитки золотого меду—промінчики весняного сонця. Застрибали мені на руках, наче метелики, липли, як павоть, у сутінку; а в двох кутках стали тіні.

Смикнув до себе руку мерщій.

— Це,—сказав брат Максим, що сидів на лаві почіпки й висвічував коліном,—це дурний Оверко...

— А чого йому тут треба?!

— Хто його зна. Я малий, мене не боїться, а всі лежать,—обкинув він тупим поглядом хату.

— Страшно,—зашепотів він,—і їсти хочеться...—Нащось затулив від обомч руками, нач:

мав умиватися; на пам'ять стало: отак він хлюпа на себе воду.

Я мовчки розмотнув завинятко, де був хліб, що його я приніс із міста. Плечі розламувались од тупого болю, великої втоми—довгої ходні. І пилу за дорогу наївся...

Встид-же було очі показувати, що я, наїдений, уступивши до хати, забув дати хліба що-найперше. І руки чогось тіпались, не годен був і розв'язати

Ото вузлик! Хоч гризи зубами!

— Ти зубами,—мовив потиху Максим, і очі йому незвично заблищали,—зубами швидше. Дай я зубами...

Та й плигнув у тій хвилі з лави. І рухи йому були звинніші за волохаті рухи kota—гакий скік. З нехлоп'ячою силою уп'явся щелепами в вузол

В хаті-ж було мертво. Це була трупарня. З печи звисали на опічок жилаві, з чорними п'явками вен ноги: мати. На припічку лицьма—і теж ноги, як у мерця, неприродно розхилені—розпатлана в гарячці сестра. І мавши батько в головах із сивою вовною стрючками кожуха, підкидались на полу в смертельній змозі, як риба на сухому—батько,—і щось їм верзлося момотливо...

— Ай-яй, вони-ж нічогосінько не їли!—Усилювався пригадати, вгадати, коли саме їм забракло їжі. Чув, як на висках мені кидалися жили.

— Ай-яй, вони-ж нічогосінько не їли...

— Ще-е,—протягнув благально та й по дитячому Максим, з'ївши хліб, що я був дав,—ще дай...—Я держав у руках решту хліба—окраєць і вагався, не прибирав, кому дати—батькові чи

йому. Він зрозумів мої вагання. Впав, обхопив руками мої коліна та й заговорив швидко, перелякано:

— Дай! Дай... Вони не хочуть. Вони не їстимуть.

Я дав йому тую решту...

У селі був голод, і я прибув з міста, щоб спомогти на харчування: рідні-ж. Хоч їжі й небагато треба було, бо її потребували тільки я та Максим. Тільки нас двоє, еге-ж. А ті троє й не догадувалися навіть, що з міста прийшов брат і син, який уцілів на харчах АРА, купив у комітеті допомоги трохи гречки та проса, перетирає все те на топчаку й може нагодувати їх—коржів з тієї потерти напikши.

— Тату, мамо, я тут, не бійтесь!

Але глянути в лице батькові не годен був, бо я певен був, що вгледжу на нім щось навіщоване, од чого мені моторошно стане. Смерть побачу.

Дні перебігали. Максим оклигав і вже пробував «літати». Так занудився без руху, що притьмом заманулось йому «полетіти» замість ходити ногами. «Літання» полягало в тім, що Максим, мій малий та бідовий брат, вимахував руками, як молодий лелека, і підстрибом вітряно біг.

Я подивився на стежку суху, а лозове пруття після мокви повсихало в неї, в грудки, і сказав:

— Ногу, гляди, проб'єш, легше.

— Ні!—крикнув він побіденно здалеки.—ні! Я літаю...

Я відчував, як бадьорий весняний дух повітрявав моє тіло. Зривав мене на сантиметр від землі. Я бачив потішні змагання липучих травинок, що прошпилювали парку землю—що росли

мудро. Бадьоро. Нахилився та й погладив зелену, тендітну щетинку під ногами, що вона вкривала землю, як розсипане пшоно .

— Мудро ти кажеш,—сказав Максимові. І подумав сам собі: «Чого, власне, я так кажу: мудро?»

А Максим спинився, жадібно ворущачи ніздрями—немов молоде лоша, і відказав наївно й не на моє запитання:

— Е, а як воно жити ловко!

—Мудро ти кажеш,—сказав я.

А ногу того дня він таки пробив.

З мене вже була міська людина. Я вже бо-ввся села... Мене перш за все вразило небо: во-но скидалося на зачумлено тіло з жахливими син-цями з симптоматичними плямами. Вдень рідкі хмарини надимались у фіялкові пухирі, а ввече-рі рана, велика червона рана кололася від захо-ду. І мені вчувалося—хоч це була тільки прове-сінь—що в березі на капустиці розцвів білий ко-ров'як, отруєна квітка. Буйно розрісся й видихав сморід. Біла квітка смерти.

День кінчався і заходила ніч. В которий уже раз так?

Я тямив, добре розумів і певен був, що смер-ти боїться все—і рослина і клен-дерево під вік-ном, і тварина, і людина. Але я тим різнився від Максима, від таких, як він, великих і малих, що підводив наукові підстави. Бо я мав освіту.

... Смерть не сон єсть, смерть—крик. Є в науці слово revival, що означає відживання дав-нього. Саме мені на долю й випало оте чудне сло-во revival—бо чим, як не спадком мого дикого пращура, що вмирав, звалившись грудьми на

гострий корч у хащі, пояснити мій жах? Мерці заздрять на моє життя, мерці жадні загубити моє життя. Щоб і я не жив!

На небі навіть мрець, лице мерцеве.

Із височини сторч дивилося бліде кружало. Бліде світло, як топлений віск, розливалось і сіяло тугу та запечалля. Показувалася мені загадкова ніч...

Мертво. І парубки тих пісень не ведуть.

— Собаки казяться,—мовив трівожно Максим,—собаки...

І вмовк.

Ми сиділи на лаві; Максим щільно тулився до мене. Бачили в вікно, як на подвір'ї гасали собаки—наш та сусідський. Візьмуться щелепами навхрест—один насподі, а один зверху, приляжуть до землі та в ноги,—покотились два клубки волохаті. А гарчання билось луною в уночішній тиші, в лози доходило.

На ребрастій клуні, що ребра їй просвічувало бліде світло, на клуні ухнув сич. На лиху годину.

Тоді білий сусідський звів кудлату голову проти місяця—і зглуха завив. І підсилена пішла луна аж лозами.

Ніч у трупарні, коли дивляться скляними очима ті, кому більш уже не дивиться. А за вікном якась тінява постать: щось ходить...

— Щось ходить,—ледве чутно промовив Максим, голос йому затремтів,—щось ходить. Ти нічого не чуєш?

— То від місяця тінь,—сказав я.—Я нічого не чую, ні...

Так мовив уголос. І цим разом дивно мені було, що мій голос такий... не мій голос. Але я

—я, старший брат і захисник, сказав не те, що думав. Це-ж, напевне, за вікном стовбачив дурний Оверко!..

Оверко мав дерев'яного язика, він так і висів йому через губу. Оце візьме шкарубкою, чорною пучкою та й упхне його в рот. Ходив, як маїня, по кутку. Собаки від нього тікали... Вдень я прогонив його з двору, з-під вікон. Те, що серед ночі він міг бути тут, вдарило мене в груди гострим острахом і гаряче ворухнуло волосся на голові. .

В хаті було тихо. І нараз на полу гарячково підкинулись і дико, не по-людському крикнули батько:

— Гааа-ооо!!!

Максим конвульсійно стріпнувся й заплакав

— Revival,—складалася мені в думці пісня,—чому-б поетам не проложити пісні Revival?! Адже людина тільки тоді, як закричить не своїм гла-сом,—тоді вона справжня! Смерть—крик...

Заходила на рано. Я взяв рогача та й вийшов на двір. Обійшов кругом хати—не було нікого

Потім того мене покликав у хату Максим. Виявилось, що вранішнє світло вікном пройшло ще поперед мене в хату, навело одлиск на опічок і розбуркало матір—за кільки день мати вперше прийшли до пам'яти. Зміненим голосом мені сказали:

— Батько вмирає, сину, перехрести, бо мені ніяк...

Я—невіра, я вже давно забув хреститись і проробив цей жест незграбно, як гімнаст проробляє вперше ще невивчену тіловправу. Як хрестив—хрестив назад себе, щоб не бачити, де жах..

Коли це двері—рип, я оглянувся; на порозі стояв Оверко. Вражений, я підскочив, і несвітський жах пройняв мене наскрізь: смерть—хрест—дурна людина.

Оверко засміявся, широко роззявивши конілатого рота, що був повнісінький од язика.

— Дрластуйте вам,—сказав він,—чи ви не знаєте, чого я до вас прлийшов?

Я мовчав.

— Я знав, що вам батько умре,—а хто-ж вам яму викопає?

Я був мовчущий, як скеля.

— А хто вам яму викопає?—спитав він удруге.

— Хто? Хто?—закричав я,—хто?!

— Еге, хто? На цілім кутку немає такого, бимерли та покотом лежать. А ви дасте за це поснідать...

Він заплямкав. Чекав. А в руках йому вже були відповідні рухи, берущі.

Я дістав з полиці коржа й дав. Тоді він хутко вийшов.

Зійшлися надвечір зо три бабі—теж недолугі, кволі й теж сподівались на «снідання». Я стояв недвосмисленно й тупо, заклавши за голову руки, я хотів, щоб мене не чіпали, щоб я був у боці. «Ах, дайте мені спокій! Ах, не чіпайте мене!»

— Ти-б дав нам, сину, по шматку хліба—перше ніж заходжуватись коло батька,—сказала баба Йончиха.—Ти-ж купував просо та гречку..

«Хіба раніш було так?! Хіба баба Йончиха посміла-б отак нахабно поводитись на похоро-

ні?! Та й звідки вона знає, що я купував просо та гречку—яке її діло?!».

— Ви!..—визвірівся на бабу, а потім того схаменувся й кинув їм на гурт коржа.

Як укладали батькове тіло до труни, вишло мені на око високе не мужицьке чоло (бо наче голий череп, на якому шкіра обсохла), пасмо волосся—і лазила нужа по виду.

Кинув гидливо батькову—небатькову голову, і воно мертво стукнулось об бильце домовини...

Власне, що сталося? Он і Максим сидить на своєму звичайному місці, лаві почіпки, тільки коліно більш вилізло, і Максим знав, що, власне, нічого не сталося.—Мій малий, мій бідовий брат.

Тоді понесли труну на кладовище. Домаха, молодиця з-поміж трьох, зазирнула до ями й гукнула:

— Два!

Ми не розібрали...

— Два,—повторила вона безглуздо,—і додала:

— І Оверкові вічна пам'ять!..

Мертво випростаний лежав Оверко в ямі, що її щойно викопав був.

Баба Йончиха сказала:

— Бач! Сперва косарку продав, потім жінка вмерла, потім коні одвів у Полтаву, тоді діти—а це й сам.

— Слава тобі, господи!—перехрестилась третя баба, і всі три стали веселіші.—Слава тобі, господи, що вмер.

— ...То це й тобі вже, сину, батько вмер, будете без батька,—перед тим як спускати в яму, схлипнула баба Йончиха.

Тоді я звів руки над головою, як перевесла, і

втопив очі в криваве море заходу, де божевільне сонце, як велетенський пухир, наливалось чорною кров'ю, і колосоя уперехрест небо—чорна рана. Гукнув з усієї сили. Це було правда про батька.

— Спородили нас батько дев'ятеро, а землі мали на душу. В грудях мали батьківську любов, а випускали нас босими на сніг, щоб хоч одного лиха година вхопила. В дев'ятьсот п'ятому році не злякались Сибіру, а тепер казали, що як-би мені тільки жити та їсти; отак розкладати-б на столику по маленькому шматочку ячного коржа—і це найбільше щастя!

Це був крик. Оглянувся відтак я на бабів—та їх, як вода вмила...

Дивно мені здалося, що лежу я на мокрій глині й як скупаний од поту.

«Хвороба», прокидалася десь оддалеки думка.

Максим десь стеріг хати, а я був тут сам-один.

•

КАЛАМУТТЯ.

У мене був товариш Григор Бутенко; він був талановитий хлопець і писав оповідання. Де він згинув за революційних заверюх—я не маю відома. Але залишив він мені одно оповідання, яке засновок свій має на дійсних подіях з його життя. В нашій літературі дуже поширений тип автобіографічних творів—це свідчить за те, що наші письменники справді походять від революції. Подав—як воно єсть.

Одвів очі від кованих ґрат. Увічу мені було жовто, і боліли баньки. Мене била пропасниця. Ї напади вогнем брали мене та й морозом через день і припадали на отакий саме час-вечір.

Підвечір жовтогарячими смугами вливався вікном до камери. Знечев'я та з болючої нудьги я хотів обтрусити ліве плече собі, що його люто підкидав дрож—але то було світло надвірне, що ясною биндою лягло на рукав...

Потім того я не міг дати ради ногам, підгинав їх під себе, годен був переломити. Тупий біль ввірчувався в обидві гомілки, що їх додільно зроблено—цівками, щоб я, навпаки, не здолав уломити... Перекочувався з одного кутка «нар» у другий—товкся. Дубові дошки аж гарчали під моїми колінами, кульшами...

Всі мої союзники добивали дня на дворі. Навіть старий Коцюба, куркуль... І він за революцію

страждав. Ба, з нього навіть і не куркуль, тільки середняк, і душа в нього чиста...

Про класову його належитість найперше вгадав Кирило Хомака.

— Падлець буду,—сказав Кирило, коли його впустили до нашої камери, Кирило бандит, і обкинув нового в'язня поглядом—зизим оком накрив.

— Він куркулик сердешний,—вигукнув побіденно,—хто, як не тії куркулі, отак кругло бороду підстригає?! У харпака саме ковтуння, як у чорта...

Як сидів на горішніх Кирило «нарах», той так і впав, сів верхи на спантеличеного новака, на плечі. А на його невиразний протест grimнув, тупнув, гарикнув:

— Замри!

Тоді Коцюба дав йому коржиків на яйцях та на маслі. Коржики пахли смачно... Потім того Коцюба сів, стиснув між коліньми свою торбу і завмер таки, непевно роззирався. Ми—я, Трошка Орлик та Сашко, пізнали його: він був із нашого села; але нас, молодих, він не знав, хоч батьків наших знав, певне.

І вже Кирило повів його на двір знайомити з тюрмою. Він пішов, а в руках носив торбину.

Тут слід сказати ще, що в'язниця була особлива: в'язні цілий день пробували надворі, під кількома на подвір'ї берестками чи де-інде, і тільки на ніч нас замикали до камер. Це була примха місцевого Ревкому...

.

«Ревком—це означає: революційний комі-

тет»,—настирно, як той мотив «яблучка», дзвеніло, гучало мені в голові.

«Ревком—це означає: революційній комітет»...

Хіба я місяць тому, перед арештом знав, де була революція, а де—ні?

Я силкувався відвести гарячі, сухі очі від кованих ґрат—годі було відвести.

Та ще я не пізнав свого голосу. Я силкувався пізнати, хто-то так голосно колихав підвечіркову тищу, вогкість цементову в камері, що вогкість і тепло з тіла висмоктує! Хто-то так кричав—хіба не можна говорити тихше?!

До камери парадно й пишно, в похіднім, часів Олександра II, убранні ввійшли наші дід.

— Ать, два, ать, два... Своім звичаєм дід бравували:

— Ми турків-недовірків воювали, «братушок» визволяли... ать, два... Переліз я через високу стіну: подвір'я вузьке, тільки небо вгорі синє та верхки мінаретів бовваніють. А в дворі—вівці... Вибрав я найкращого валаха та через стіну— ать, два...

— Але-ж це було давно,—закричав я,—тепер не те!

— Тепер не те, еге-ж, тепер не те... На руку! А це я того скомандував, що до мене кинулися турки—і дивились, як камінь. Я штихом сюди-туди загойдав... А стіни високі. «Смерть», клюнуло в голови. «Братця, ратуйте!».

— Що кажуть дід? Діду! Старий салдат ви! Хіба можна ратувать, коли вже людина навмируща?! Хто—«ратуйте»?

— Я. Вже-ж не хто. А товариші плиг через стіну, плиг. Із стіни, наче з гострих мінаретів—дзвіниці такі...

— Це було давно,—знов закричав голосно я і

вдарився грудьми, як дощечкою, об нетесані «нари».—Тепер нема дзвіниць та мінаретів. Годі! Це було давно—за царя Панька...

— Розкажуй ти,—здвигнули полинялими від походу й десятиліттів погонями, дід,—гомони, а я послухаю, бо мені ще рано на парад.

Та й поставили рушницю в куток, колупнувши багнетом цементований мур. Сівши потім того з краю на долішніх «нарах», розстебнули вони коміра, що гапליками, як пазурями, уп'явся був їм у жилаву шию, в пітне тіло.

! — Розкажуй, а я подивлюся в комірї. Нужа в поході дошкуляє. Он імператор Олександр II, як виряджав нас через Дунай-ріку, так казав, що он, мовляв, я цар і що-дня, може сорочку переменяю,— а й то без воші не можна. Говори, онучку!

Я затремтів. Мої пальці стрибали по дошках, як по ревучій клавіатурі. Мене била пропасниця. Гукнув:

— А чого ви, діду, такі хитрі? Такі хитрі! Чого ви за сім десятиліттів перед цим жили—щоб тепер розповідати ідилії?! Адже ви знаєте, що сьогодні мені дано чистого листа—як от долоня, і що я маю його пописати дрібно. Ось він—я його не згорнув учетверо, так лежить, білий, як лебедине крило. А на ньому я мушу вписати, щоб довести своє передсмертне алібі —що з мене бездоганний безштанько. Батька в мене немає...

— Навіть свого батька, а як-же,—мовили дід, заглядаючи в комір,—більшовики—таке діло.

— Діду!!!

Упомку мені той ранок у клечальну неділю. Адже про те, що мене буде заарештовано—про те знали наші мати ще перед трьома місяцями...

Тоді прийшла була циганка, чорна ворожка в срібних дукачах, а в пазусі мала циганча, і сказала:

— Я—мати, і ти—мати. Позолоти, сестричко, руку, то я скажу тобі, заворожу-у... Я скажу, чого болітиме твоє, сестричко, серденько,—хоч зілля та чебрець і радуватимуть...

А що в матері не було чим золотить руки, то вони докладніше не взнали. Бо циганка натягла на очі чорні пасма, скинула поглядом по хаті й вийшла, мовивши:

— Не єсть ти мати своїй дитині!..

— Не єсть ти мати своїй дитині, коли нема кеби й руки позолотити,—вигукнула вона свою загрозу ще й знадвору.

І навіщоване безголов'я далось таки в знаки: мати хвалились, що їм було боляче в грудях, і що ніяк сміятись—і що це циганка поробила.

Виряджали мати за ворота і сестра.

— А де ви тоді, діду, були? Де? На ячмінь ходили дивитись... празник-же. А хіба вам ячмінь був миліший?!

Я глянув у двір: перед порогом шелестіло клечання. А далі берег, «той бік», де колишні землі князя Урусова споховисто відкинулись на обрій, а на тлі того обрію наші мати, маленькі, сухенькі—як з хреста ізняті—на смузі обрію розіп'яті. А потім мати швидко, як лань, майнули до сусід позичати сала мені в дорогу. Принесли й далі мені в руки солоний шматок, який вислизав із пальців. Я взяв, подумав: «Куди я його діну? Хіба тепер за їжу дбати?!». Оглянувся, віддав сестрі, яка взяла його мовчки, та й притьмом поліз на зелену з сидушкою бричку.

Так мене заарештовано. Я мовчав, мені відняло

мову. І тільки раз озвався, коли робили трус, шукали зброї, дряпали на стінах червоне й зелене латаття, що його понамальовувала сестра була:

— Там нема нічого, то тільки клечання на кілочку...

Та ще спитався був сперечатись, що я можу у одним чоботі їхать—коли другий не налазить,—хіба не однаково?!

Задзвонила в «тарілки» бричка, закужелила на кутку, тікаючи від собак, а я сидів у задку й бачив: бігла сестра, щоб віддати сало, бігли мати, гукаючи. Наче вони були швидші за пару добрих коней, білокопитих, куркульських, що несли і мене, і «конвой».

Востаннє промайнув за сусідською повіткою брат Максим, що сидів на високім тину, як чорногуз.

— Як чорногуз? Хе-хе!—він такий...—озвалися засипаючи дід.

— Далі я розповім про коменданта в'язниці, в білім, як у начальників станції, з «гербом» кашкеті, з сумирним виразом обличчя. Він не поймав віри був, що Троші Орликові (нас разом, одного дня забрано і в одній справі) дев'ятнадцять років полічили, бо в нього вже чорним мохом повзвучим обростали щоки й горішня губа.

— Розповів про Кирила Хомаху, як він першого дня прийняв нас. Увечері сказав:

— Хлопці, а як «параша»?

— Ми не будем виносити,—твердо сказав Троша.

— Не будем виносити, бо ми перший день,—гукнув я роздратовано. Тоді Кирило сказав, що буде бити, і ми взяли смердючий цебер і винесли, а сам Кирило урочисто показував нам, кудю нести.

— І я розповім про дальші дні. Дальші дні були звичайнісінькі дні. Подвір'я і стіна—стіна обтикана була залізними шпичаками й дротом. А вгорі було таке, як слід, небо—літнє, синє. Бачили ми й хмарини, що перебігали, перестрибували через корпус в'язничий—білі клаптики. На подвір'ї були берестки, і хоч які вони самотні були, а давали вдень, коли сонце припікало, холодок. А коли понад муром дихав хоч трохи вітерець, він воруцив злегка їм верховіття, як кучері, а то ще візьме та й одірветься один—другий зелений листочок та й упаде м'яко на голову або на плече кому...

Себе я не тямив—що зо мною діялось, але хлопців бачив наскрізь, я був самовидець тієї глибокої операції над людською душею, що вона можлива й що її оце перевів Момот над хлоп'ячими душами: ласкою він купив їхні душі. Відповідав Момотові Троша Орлик, і в голосі йому брєніла нотка сердечности. Говорив щиро, ба й запобігливо про те, що в його батька дві десятини землі, в оцього ось—у Хижняка півтори, а в Григора (і він подивився на мене) зовсім нема наділу,—хіба-б могли ми піти з тими, що йдуть з Дону?! Хіба-б могли?!

— Бо скільки в нас тії землі,—а ви не йняли віри!—додав.

Сашко стояв приголомшений та щасливо хіхікав. Хижняк мовчав і ловив ротом місячне світло—так його здивувало повернене життя.

— Зборемо,—сказав я.

— Зборемо,—зрадів Сашко. І Хижняк мовив те саме, наче прокинувся.

• • • • •

Запаморока сон. Розплющивши на один черк очі, я побачив: у камері на долішніх «нарах» не дід сиділи, а Коцюба; розчепірівши на руках свого старого військового мундура, рудого,—він чи латав його, чи нужу витрушував. Може мундур і не військовий,—так-же-ж я мав відома, що з Коцюби був «фітфобель» і що він був на фронті 1914—18 р.р.

Хоч уже й поночі було в камері. Через це, мабуть, Коцюба взяв та й став натягати мундура на руки собі. Кривавий промінь вечірнього сонця, що попереду світив був йому, тепер піднісся вище на стіні, де було вирито напис:

«Долой узурпаторов-большевиков. Группа анар. «Набат».

Нарешті, я прокинувся зовсім. Троша Орлик притишеним голосом будив:

— Нас кличуть до коменданта... Нас кличуть до коменданта. Вставай... В камері було трі-можно. Хлопці пополохані—як сірі гуси. Коцюба зав'язував свою торбу. На порозі чекав на нас комендантів помічник.

Але Кирила Хомахи не було—він зустрів нас уже на подвір'ї. Здивувався... А коли розтямкував, що це нас ведуть зовсім, аж не стямивсь:

— Товариш дарагой,—сказав він, як умів ніжно й тремтливим голосом:—Товариш, дарагой...

Закинув дві довбешки-руці мені на плечі, розставив ноги й поцілував. Отак незграбно він підходив до кожного й цілував по одинці.

Потім того сказав голосно, щоб і помічник комендантів чув:

— Хлопці, я втечу. Як піду по воду—втечу. Досі не хотів тікати... На купі червоної цегли недалеко від нас, сидів тілесно-тупий поліцей, роз-

карячивши ноги, як стовпці, і на ці Кирилові слова сумно похитав головою: втечеш, мовляв,—ну, втечи.. Довготелесий ксьондз держав на колінях рожеву подушку: Jezus Chrystus.

По двору тинялись у вечірніх тінях поодиначі в'язні, як неприкаяні, як сноходи.

На небі розгорнулось із західнього боку червоне віяло.

Хоч пропасниця моя вже перелютувалась, та я ще цілком був під навіянням хворого запаморочення. Тії видіння—то безперечно слід від того, що сьогодні вранці сталось. Вранці до коменданта приходили наші дід—не такі, як у сні, але сірі, в обідраній чумарчині та походою горді, такого діда—кращого й на світі нема; дід приходили з вимогою доконечною, щоб їх було розстріляно замість мене,—я, мовляв, уже нажився, старий, а онукові жити треба... Мене кликано на допит, сказано про це й дано листа білого—щоб я списав геть усіх чисто контр-революціонерів...

... І вже зовсім пізно—коли заходила ніч, за браму, що іржу їй подзьобали кулі, вивів нас—мене, Трошу Орлика, Сашка й Коцюбу, хитрого куркуля сам, без охорони, нач. секретно-оперативного підвідділу тов. Момот. Гримнув важкий засув, вдарився в тишу луною. Тихо.

От уже й в'язниці озія лишилася забіч, зіяли оподаль чорні западини-вікна. Ми пішли в вогку ночішню джурджю.

Схрестила ніч чотирьохкутний вимір—схід, захід, північ, південь—а трикутники побризкано зорями. А на цятах-зорях поквацялись довгі хмарини і з-поза хмар виліз краєчок повняка місяця. Спереду місто бовваніло будівлями; поміж 'бу-

динками залягала сиза, як олеонафт, джурджа
ночі. Тихо...

Тільки вітерець нічний зривав урядигоди десь
там, за обложеним містом звуки-миги: в околи-
цях гримучою гадюкою простягся фронт—спашне,
блимне і жа-ахне в небі далекая зірниця.

То оборонною рукою відступала Червона Ар-
мія.

Момот ішов, як ходять кіннотчики, а відтак
придержав ходу. Дав Коцюбі на призволяще йти
на всі чотири сторони—Коцюбі, хитрому курку-
леві, що держався вперто нашого гурту. Він, ма-
буть, знав, що нас чекає инша доля,—тож, коли
йшли, усилювався бути в середині між нами,
нервово хапаючись то за мою, то знов за чийсь
із хлопців руку. І коли йому Момот сказав іти
на всі чотири сторони, він перелякався, став про-
ситись, упав на коліна—і ми вже силоміць ви-
пхнули його з свого гурту.

А нас зупинив Момот насеред вулиці—і ми,
четверо нас, молодих, як сама молодість, хлопців,
—ми тупцялись беспорядно, як зграйка сірих
гусей. Тоді Момот підніс угору праву руку, а
ліву, як струну, поклав на дерев'яну кобуру і
прокричав агітацію.

— За віщо вас забрано, хлопці?—спитав
Момот, нач. секретно-оперативного підвідділу,
високим голосом серед повної тиші. І підійшов на
один ступінь до нас.—Я не питаю, за віщо вас
забрано—це бо є надто дрібна справа супроти
того, що діється! Діється! То-ж не питайте і ви,
чого це я вас випускаю... Я вам скажу...

Хмара провела місячну тіль по його лиці, як
лезо, а потім місяць знов засвітив його блискучі
очі—заграв краєчком кучерявого чуба, що ви-

глядав з-під «комісарського» кашкета. На ясній кобурі лежала, як струна, рука.

— Хлопці,—сказав Момот,—хлопці! Послухайте, я вам скажу...

Тоді взяв Момот розповідати нам про все-світню перемогу, про революцію мудру, про контр-революційну наволоч. Він нам казав іти туди на фронт і стати одверто побоем на все-світню революцію замість стрімляти ножа їй у спину. Хай знає все-світній пролетаріят, що працює по шахтах, заводах, фабриках, що сини безземельних селян накладають із тими, що йдуть з Дону...

— Тридцять тисяч золотопогонного козацтва, а нас мільйони, сотні мільйонів, ми—цілий світ! Невже ми їх не зберемо, хлопці?!

І вигукнув наприкінці, і дивився на повняк місяць крізь мережево хмаринок. І горіли блискучі очі, а в них було заповзяття.

— Зберемо, хлопці!

ЖЕРЕТІЯ.

(Розмова).

Я стояв і чекав на автобуса. Підвечеровий мороз голошоком брався, зашерхав на губах, посилав холодну, як крига, долоню під ватяне пальто.

Стояло та й чекало на автобуса чоловіка з десяток, і їм теж підвечеровий мороз посилав руку під пальта.

Нетерпляче тупцялись. Я розумів: їм так, як і мені, до-нестерпу хотілось бути швидше вдома, в сім'ї, де яскріє світло, де тепло й затишно. Край мого плеча гучав галасливо телеграфний стовп. Можна було бачити, як він обростав волохатою памороззю, як мохом. Від густого гучання струшувався на мене иней, а гучання крізь плече йшло в землю, як електрична сила...

«Піду ще раз,—подумав я собі, вимірював поглядом віддалення од стовпа телеграфного до стовпа з написом,—піду ще раз»...

І тоді, коли я сказав собі—«піду ще раз», позаду мене щось аж двічі крикнуло:

— Не пайду. Не пайду...

А вечір заходив уже й був гомоном рясен, і вдарив вечір луною й покотив морозним луском уподовж.

Всі враз—хоч дивились у той бік, звідки малось автобусові бути—обернулись назад, чолові-

ка з десяток враз. Як шахи на шахівниці помішали ходи, заворушились.

Але ззаду нічого особливого не було. На тій перії була пивниця, Bierhalle; вона вже ілюмінувала свої вікна—а в середині ревом ревла гармонія, пориваючи до танцю навіть тут, на дворі. І це в середині без ладу кричала куча п'яних голосів.

А як прочинялись двері, голоси гавкали...

Падав і підводився, хапаючи розчепіреними руками кригу, п'яний чоловік. Його всилковувались завернути до пивниці двоє, теж випивши. Але перший уперто йшов у напрямі до нас. Що правда, його напрям був, як звичайно в п'яних буває—не навпростець. Оце погойднеться довгим та гнучким тілом в один бік, і, розкидаючи ногами, стане стовбула наліво; довго потім того підводиться—і стане стовбула направо.

Його отовпили, п'яного чоловіка. Тоді він ліг животом і стогнав, соваючи по кризі довгими руками, як перебитими крилами.

Двоє його компаньйонів ловили за руки, смікали за шкіряний «пінджак». Зводили.

П'янкi трунки веселять чоловіка, п'янкi трунки роблять із людини собаку.

— Да,—озвався хтось із гурту,—як-би його покинуть на морозі, як собаку,—знав-би...

Кінець-кінцем його таки поставлено на ноги. Він уможувався на ногах, тремтливо хилитаючись, як колона, що має од вітру впасти.

Тріпнув п'яно головою й вигукнув неподібні слова просто в лице всім. Скинув правою рукою, а в руці загравав від морозних зор, що вже понахвачувались угорі, ніж, як срібна смуга.

Натовп розшибнувся, одскочив у два боки.

— Пером не трогай!—гукнуло десять голосів.

І закричали, загомоніли, замахали руками.

П'яний знов рішуче погойднувся й вдарився шибнем у гурт.

— Пером не трогай...—так само знов гукнуло десять голосів,—кинь перо...

— Кинь перо, Гришка! Дурачок,—погнались за ним двоє його компаньйонів,—кинь перо... Не трогай пером...

Тоді від гурту відокремився один і став тікати. П'яний розігнався в його бік і впав, як заплуталась нога за ногу, відкинувши далеко від себе ножа.

На гурт упав жмут світла. Вулицею зближався, мняко котився автобус, похитуючи рефлекторами. Ішов освітлений, блискаючи склами й жовтий, як канарик. Обминув бережно п'яного чи мертвого чоловіка, що витягся упоперек дороги. І тоді повернувся той, що був тікав, і стрімголов ускочив до автобуса.

Задеренчала машина, загула шумно. Гойдуло...

Молодий селянин у новім кожусі, що розкинув рясні фалди, як павичів хвіст, учепірівся обіруч за спинку сидіння—і так заляк. Це той, що тікав. На лиці йому закам'янів переляк—скривилось лице чи то на сміх, чи то на плач. А піт навіть на носі зиступив йому...

Це був ще зовсім молодий селяк. Знати було, що він несміливий, що він тільки возить молоко в бляшанках «дачним», і що його висмівають свої-ж товаришки-дівчата, що так само возять молоко,—так вони-ж дівчата. Ба, він не знає навіть, як його продати, те молоко...

На першій зупинці він висів з автобуса.

І аж тоді, зоставшись пасажиром без чоловіка, забалакали, хоч зразу й почали не з того, що слід.

Автобус викручувався вузькими суточками-вулицями робітничого району, як мученик виги-нався. Попервах саме про це було сказано.

— Ач, як йому трудно бідоласі,—обізвався хтось один,—е-е, це не англійські соші. Дивитись—і то душу вимотує—дарма, що неживе...

— Ну, попав, парень,—зідхнув хтось другий, і всі зрозуміли, що це він про селянина.

— Попав. Попав,—загомоніли,—щастя його, що вискочив...

Іскринки цікавості, одначе, застрибали з очей в очі, як іскри з конденсаторів, коли їх на-близити один до одного на певну відстань,—не-вдоволеної цікавості, як гарячого чуття. З по-одиноких пасажирів знов створилась юрба, яка й без диригента могла-б сказати дружно—«пером не трогай», або щось інше.

Справді, що тому селякові? Ну, що-до п'яно-го, то все ясно: п'яний та й годі...

Аж устав із свого сидіння високий пасажир і став між сидінням, ухватившись рукою за костя-ну вгорі каблучку, щоб не впасти (автобус швид-ко котився, і того пасажир угинався тілом на за-воротах):

— Коли хочете, громадяни, я розкажу цю іс-торію...

Хрисант (Гришка, його звали) з діда-праділа робітник був. А як сталася революція, Хрисант, двадцяти років чоловік, подався на село, втік од голоду. З десятком «зажигалок» прийшов він до Головиних хуторів—і там оселився.

— Він хотів там узяти землю й жити...

— Ну-да, він хотів узяти землю й жити. А землі там було—ого.

Я згадав: «Там землі справді багато. Землі князя Урусова від нашого села до Головиних хуторів».

— Та землі ще с'як-так, з цього-б лиха мало. А от як полюбив він Явдоху, Штрикову дівку...

По-за плечима мені перебіг дрозд, на мить мені показалось, що ця «історія» до чогось зводиться фатально. Ні, ця Явдоха любила не Хрисанта, вона любила мене. Ще тоді з мене селяк був... Головині хутори—там куркулі живуть, і ми ходили на заробітки. Я різні вергав, як пухові скирди; а солома залазила за комір, колоски, як живі, повзли колючо попід сорочкою. Пахла солома приємним пахом дитинства... В купках соломи дивилась на мене Явдоха, ненароком тудилась, і я від того чогось незрозуміло радів... Ну-ж, чи не згадають у цій «історії» де мого імени!?

— Мав-би він оженився з Явдохою був, у прийми пристать. Але це вже було тоді, як на обрії закуріли дими заводів. Тієї осені вже густо слався дим понад стернями. Тоді Хрисант сказав нареченому тестеві, що він піде в город, і що з ним піде Явдоха.

— Іди ти в город,—сказав на те йому тесть,—а Явдоха з тобою не піде.

— Так і пішов?

— Ні. Не зразу пішов. Кажуть, ще довго—від молотінки до пізньої осені блукав полями без діла й дививсь на далекий обрій, де був дим,—звідти тягло вітром і пахло земляним вугіллям. І аж потім зник одного дня та й не вернувся: поступив на завод.

— Покинув Явдоху, значить.

— Явдоху? Ну-да...

Але тут зайшла вже принципова сварка між пасажирами: одні казали, що тепер не той світ настав, щоб батьковою волею виходило, а інші знов навпаки. Тоді згадав один із протилежних поглядом, що він цими днями бачив старого Штрика в автобусі. Зразу видно, мовляв, що воно за чоловік. Сів біля однієї дами, чисто зодягненої й спитав: «Чи ви не сердитесь?». Та, канешно, здивувалась. А він: «Я-ж мужик»... Та й показував цупкий рукав свого сіряка. І це зробив хитро, іронічно, з прихованою в вусах посмішкою.

...А Явдоха його любила. Хрисант знає, що вона ще й тепер любить розповідати про те, як завод ізжер її любов...

Автобус спинився, бо закрито переїзд—поки «дачний» пройде. Хтось одчинив двері—і всі дивились на завод, що палахкотів вогнями в густій темряві. Навколо його густо було обтикано лихтарями, наче тином казкової Баби-Яги з вогняними черепами на пакіллі.

Темно-синя височінь від жовтогарячих вогнів зробилась зелена. Ніччю це було величне й страшне видовище. Десь, певно, цідиться там з печей чавун, як вода на лотоки...

— А що-ж тоді зробила Явдоха, як не стало Хрисанта, чи як його?—поспитав я.

На мене впливала «історія» вкупі з вогнями видовищем трівожно; в глибу десь ворохнулась думка—«чи не знає, часом, оцей зазірака про мою до Явдохи любов»?.

— Батько віддав її за оцього, що сьогодні його хотів зарізати п'яний Хрисант...

— Отакої...

ГЕРОІЧНІСТЬ.

(Драмове оповідання).

ОСОБИ:

1. Євген.
2. Марія.
3. Старець.
4. Бабуся.
5. Амбрось.
6. Жінка з дитиною. Робітники—гуртом і поодинці.

I.

Куточок на рудні, залізнична станція. Праворуч сходи мосту-естокади, що нею (естокадою) робітники переходять колію, йдучи до копалень. Видко ріг станційного будинку.

Ліворуч—трохи оподаль починається перія робітничих осель.

Вже нерано. Сонце на вечірньому прюзі—і на естокаді, на станційному будинкові та на паркані попід естокадою пилом лежить його теплий одлиск.

На долішньому східці сидить старець—старий, сліпий; держить голову проти сонця, що лоскотно обсипає своїм пилом золотим, і наче аж посміхається—очі непорушно дивляться.

Знеобачка розтинається шерех од ходи, що зближається. Тоді сліпець нарозтяг починає:

— А що вранці сонечко всходжа-ає, на цілий світ хрещений світить-ся...

— А як зайде та хмарная негодонька...

Швидше:

— Дайте, подайте бідному каліці темненькому!

Поспішаючи на естокаду, проходять три чоловіки—поцокали, і десь там угорі звук від ходи швидко віддалився...

— ...дайте, подайте.

Зближається потім того стара бабуся, підходить до сліпця; довго вив'язує з хусточки, щоб подати.

— Пом'яни, Оверку, за упокій душечки мого синочка, неповинно убієнного. Молися за нас грішних.

Хреститься. Старець дивиться, сліпуючи кудись угору; ховаючи гроші, каже:

— Кажете, сина вбито? Де вбито?

Бабуся крізь сльози:

— Та де-ж! Либонь чув-же, хоч і сліпенький, що тепер діється на світі божому? Чув либонь? Син на батька, брат на брата встали—нестеменно, як у святім писанні...

Бабуся плаче, голосно схлипує:

— Суд страшний, судище Хрестове буде... Отець Лук'ян, кажуть.

Старець:—Діється, кажете?

Бабуся:—Еге-ж, моє серце. А як же-ж... Он кажуть, не сьогодні-завтра ще придуть якісь—грабуватимуть, гріх творитимуть...

Старець:—Придуть? Хто прийде?

Басуся:—Не знаю, серце. Цього вже не скажу... Суятиться люд—одні радіють, інші знов печалуються...

Старець:—Чи ті, що за царя? Чи...

Бабуся:—Питаєш! Або-ж я, стара, знаю! Чую люди суятяться...

Старець:—А це я того, що одні вже пішли, а другі не прийшли...

Бабуся:—Кажу-ж, суютяться. А котрі...

Старець:—А-а...

Мовчанки трохи.

Бабуся:—А ти-ж, Оверку, чого оце сидиш тут. Десь, мабуть, і людей мало тепер ходять, бояться; йшов-би хоч до хат отуди...

Старець:—Куди?

Бабуся:—До хат ближче...

Помовчала, швиденько жуячи беззубим ротом та обсмоктуючи з середини старі свої щочки, всі в жовнях. Далі мовить:

— Неділенька свята, а так сумно. Піду хоч до вечерні, помолюся... Прощай, Оверку.

В цій хвилині недалечко б'є церковний дзвін—гуде й поволі завмирає десь там на одлеглості.

Бабуся:—Бач, уже й дзвонять... Молися, Оверку, за нас грішних...

Старець:—Падлюка буду, як не молитимусь!

Бабуся віддалюється. А старець підносить угору пучку, щоб хреста вимахнути, та так і забувається—і держить наготові руку; з високо піднесеною головою дивиться в просторінь та й слухає в тихомир'ї дзвона.

Чи, може, трівожно наслухає?..

Враз рвучко вихоплюється в повітря гудок—і ридма повизкуючи розширюється, росте.

Старець з несподіванки стріпується—і напружено слухає, майже з страхом:

-- Гудить. Чого він гудить? Неділя-ж?

А гудок нервово й швидко зойкає.

-- Еге-е... Та це-ж либонь трівожний?!

— Га—щоб це було?

Від селища зближається лунка хода багатьох ніг та змішані голоси—до копалень швидко, як хто, то й бігом—по сходах на естакаду проходить юрба робітників. Друга, третя і теж по-одинці.

Голоси:

— Що це означає?

— Може пожега? Не видно...

Гудок востаннє зойкає — і вмовкає. Знов стає чуто, як недалечко бевкає церковний дзвін —тоненько супроти гудка, жалюгідно.

Тоді наздоганяючи самотнього робітника, що також поспішає, прибігає Марія, за нею темна жіноча постать. Випереджаючи робітника, Марія його питає:

— Ви не бачили мого Євгена?

— Ні.

Хотіла сказати щось Марія, затнулась; потім гукнула до темної жінки:

— Дитину мені принесете сюди. Ждатимете...

Хутко подається сходами на естокаду слідком за останнім робітником.

Старець:—Га—щоб це було?—І затуагує знов своєї:

— Бодай-би хоч у сні світ-радість побачити!

Дайте, подайте сліпенькому...

Раптом умовкає.

— Тю! Що це я справді? Звечеріло, мабуть, зовсім, а я виспівую!?

Мацає себе рукою та:

— Бач, уже й сонечко не гріє. Годі, Оверку! На сідало час.

Замислюється. Сонце вже зовсім за робітничі оселі сідає. І там рідко гавкають собаки...

Ближчі хати отовплюють перші вечірві тіні:

стіни темніють, і тільки черепиця на дахах сонячно одлискує.

— А тільки що це воно таке скоїлося?

Ех, доля моя—невидющий! Збувся очей, казали пенсійон платитимуть... Та де тобі! Дулю з хвостом...

Береться за бильце й так сидить деякий час.
Тихо.

·II

З естокади сходять Євген та Марія. Марія держиться за Євгенову руку, і він наче опинається, і в голосі йому слабовитий смуток.

Марія:—Євгене, ось тут! Ось тут... Тут я тобі все розповім, благатиму! Тут анікогісінько немає...

Євген (хитає головою в бік до старця; в голосі йому байдужність чи втома). — Та ні, хтось є...

Марія (злякано):

— Хто?

Євген:—Сліпий Оверко...

Марія:—А-а... Ну, цей на підслухи не піде. Та й нас не знає... Ходи-но сюди трошки.

Відходять у лівий бік від сходів, а вечірова тінь зливає дві постаті в одну силвету. І вечір був лункий та й підсилював кожен гук...

Марія:—Ти-ж маєш серце...

Євген:—Вони мене шукатимуть...

Марія:—Ба ні-ж, я кажу тобі, не шукатимуть. Їх багато, твоєї відсутности не помітять.

Євген (болюче):

— Мені-б тільки повести їх!

Марія:—Ах, Євгене, вони сами підуть.

Євген:—Якось мені серце... упало... Знаю: шукатимуть. Я потрібен. Бо то-ж я дав гудок...

Марія (вжахнувшись):

— Ти?!

Євген:— Я.

Марія:— Та-ж при гудковій забито машиніста Германа?

Євген:— Ну-да. Я з Амбросем хтіли дати гудок... А Герман не підпускав... Він знав для чого. (Палко). Він хотів, щоб білогвардійці зненацька захопили рудник!

Марія (притишеним, переляканим голосом):

— То ти вбив Германа? Ти?

Євген:— Ухопив ключа важкого та по голові...

Марія точиться від раптової несили, що вдарила в голову, але перемагає несилу. На мить— павза. Раптово щось здумавши.

Марія:— Ну, хай! Хай і так: ти найбільше діло зробив, послугу пролетаріатові... Ти своє зробив, хай ще інші...

Враз пригортається силоміць, леститься:

— Євгеночку! Невже ти не любиш нашого єдиного хлопченятка?!

Євген (неспокійно):— Ах, як-же, а як-же. Ну певне...

Марія:— Ти дав йому життя, Євгеночку, — невже ти не вділиш йому щастя?

Двоє робітників швидко-швидко спускаються з мосту; проходять...

— Викопуй, брат, винтовочку...

— А патрони є?

— Є.

Євген озирається збентежено.

Марія:— Ні, ні, вони тебе не впізнали, не знають... Та й поночіє-ж.

Старець устає та й лізе потиху на естокаду, зникає... Ні Євген, ані Марія цього не зауважують.

Євген:—Однаково. Амбрось та ще один знають, шукатимуть...

Марія:—От іще! Кажу-ж...

Євген (як на роздоріжжі):—Подумають, що я злякався свого вчинку. (Рішуче).—Ні, Маріє, піду! Там треба...

По тому, як наші раптово відступили, на руднику жадної немає організації...

Тут тільки чиясь героїчність урятує.

Марія (злякано хапає обіруч його за руку):

— Не йди, мій любий! Ходім до нашого синочка, до нашого манюсінького (в пориві матернього чуття). Манюсінького! А в його руці, як пірця у пташеняти, а в його нозі... Ой, дитинонько наша! «Татусь», каже...

Євген (зробивши крок до естокади):

— Я буду живий. Повернуся я.

Марія (не так обіймає, як держить):

— Ні, ні! Червоні на всім фронті відступають, тут конче білі будуть... Хто замішаний буде—ти знаєш, що таким буде... Тебе, як заводяку... Краще ми виїдем звідси...

Захекавшись, прибіг Амбрось:

— Ти, Євгене?

Євген:—Еге, це я.

Амбрось:—А там за тобою струс! Вже були здогади, чи не знищив потай тебе хто... Струс... Та вже десь узявся сліпий Оверко й сказав, що тебе тут бачив... Сліпий бачив. Бачиш, який час тепер—сліпі бачуть! Ну ходім! Швидше! Ніколи... Ти-ж розумієш, білі банди мають сю ніч захопити рудник.

Євген (хапливо):—Зараз...

Марія заступає йому дорогу, скрикує:

— Я не дам!

Амбрось:—Без його не можна. Він мусить іти: він розпочав справу, він ученив геройство, він герой, і тільки за ним піде маса...

Євген:—Я йду. Поцілуй хлопця.

Марія:—Ні! Не може цього статися! Я не пушу... Я як цілуватиму, руці й нозі—буду батька, що на світ його пустив, клясти...

З-за станційного будинку вийшла хутенько жінка з дитиною. Марія кинулась до неї, взяла дитину...

— Ось, батьку, син! Дивись! Цілуй!..

Підносить до уст Євгенові, той наче крізь сон, несвідомо—цілує.

— Візьми на руки! Бач; до тебе опукою рветься... Агу, Юрасю,—це татко... Євген бере дитину на руки. Амбрось серйозно, стурбовано:

— Євгене! Робітничі лави чекають на тебе... Білі банди можуть сю ніч зайняти рудник.

Євген обізвався—і щось слабовите було йому в голові:

— А може-б той... я пізніше прийшов.

Амбрось:—Що? Говори до краю!

Євген:—Я трошки пізніш... іди...

Амбрось:—Товаришу Євгене?

Євген:—Я тільки дитину віднесу додому...

Марія (як луна): Він однесе...

Амбрось (вдивляється допитливо):

— Кажи, йдеш чи ні!

Євген мовчить; кивнув непевне головою. Марія обхопила його за стан, держить.

Амбрось (розлютовано):—Ага! Так ти так! Зрадник-же ти після цього... Ну, начувайся-ж! (побіг).

Марія:—То нічого... Ходім звідси.

Євген, мавши в одній руці дитину, протирає правую чоло:

— Чекай. Мені-б тільки трохи побути з ними... Вони—як я...

Нараз із того боку від копалень лунає революційний спів—через тишу майже уночішню—це було урочисто й страшно: хто, відважний, посмів так голосно говорити,—коли ніч стоїть так небезпечно?

Тоді Євген випростується на цілий зріст, гукає:

— Амбросю! Пострівай!

Нагинається, кладе на землю дитину—і в ноги!—бігти! Дитина галаснула.

Марія (як на тортурах):

— На що-ж ти нас обох покидаєш, Євгене?
О-о...

Скрикнула несамовито й упала на дитину.

Десь далеко—звідти від білогвардійського фронту глухо вдарила гармата. Ніч—чи пролетаріату день полохаючи.

СПРОСОННЯ.

(Гротеск).

...І знявши з-між народу
темна сила голос...

(З тексту цього оповідання).

Люк викинув із середини:

— Я родився сиротою.

Щастя—долі міне нет...—відламок пісні голосної—жалібної, жебрацької. Двоє дитячих голосів, як птаське щебетання, болем болющим оповило єдину надію—пісню тую.

Слухала похмура вечірова туга байдужно, та-ж прихилилось небо, прислухалось.

— ...Щастя-долі міне нет,—билась, трепетала подолана вечером пісня.

Самотна стояла цибата чоловіча постава на чердаці—сиротливо. Стояв Яцуба Корній—бо сісти не було де: навколо його ніг важкими сидухами розташувались кошики, лозаники з баклажанами...

«Та якого-ж чорта—стонадцять болячок—він туди втеліщивсь?» У думці кобенила власниця того добра, біля люку на лавці сидючи.

Аж кусала губи—язик вимовно ворухився в роті—та пильнувала найменшого Корнієвого руху...

А Корній... Чого втеліщився? Або-ж він знає?

...Лишив удома діти-сироти. Ото життя—бодай і не казати...

А ніч заходила. Темне небо воронням забарвилось, чорним блиском наблизилось, низькою стелею опустилося над голови—але кармазиновий захід був далекий, кривавий.

Мороки щелестіли нечутними крилами,—вогко і Корнія, і розгнівану власницю баклажанів та ще мовчущого стерника у плащі обвиваючи.

Теж не гасли від мороків очі Корнієві, а й у тінях світились позападавши—понурий сум посідав їх, щось шорстке, навіщоване.

І непорушно дивились очі на червону кармазину, що жевріла ще понад смугою поземою: розчепірила ніч п'ятірню й кривавились пальці... Шамко чалапав пароплав по воді, велетень-черепаха булькала й пливла, пливла, свого шляху їжджаного вкорочуючи.

Бризкали з димаря гарячим приском іскри та вже широким вахляром розлітаючись і гасли.

Пасажири. Лиш на кормі десь (у протилежнім боці) бубонів басок. І голос тоненький, жіночий: — Не хачу.

Отак якимось примхливо й уперто.

Нагадував за себе настирливо, як заведений, мовчущий стерник—шарудів, цокотів стерном, наче пересипав щось у посуді: то в один бік перехилить, то в другий...

Ніч... Тимчасом ніч підобгала на обрії пазуріпальці—і робилося неможливо чорно.

І постать Яцубина, зчарована ніччю, перекинулась в пляму силуетну.

А власниця баклажанів, не мавши на оці зарисів, велику вже мала зазлість на ніч, на темряву... Тоді вона взяла думати, чинити змову про-

ти Яцуби—покликати когось із пароплавного персоналу.

«...Він хоче щось украсти».

Але чудний чоловіча упередив такий учинок: переплигнув через кошики й сховався в люк.

Ворохнула ніч свою прохолоду, вільгість росяную; креснув у небі метеор та аж до обрію докотившись,—і перекупка здригнулась од вогкості, метеора й передчуваннів.

А стерник торохтів стерном і думав: а чи можна під її підійти? І уявляв затишну уявоньку—теплу каютку...

От увійшовши Яцуба до II—III класи та мовчки й став—мов до пароплава й людей не звичений. Стояв... Передусім: босий, в коротких, вузьких штанях, що брижжами збіглися на ногах; на голові кашкетина непомірно-велика—аж на очі... Вуса й покуйовджену бороду посіла сивина.

На виду чорноземний, смирний.

Саме от: смирний, слухняний.

Ліг Яцуба у гурт на підлогу—люди, як дровиляки: поодкидавши ноги, головами до стовпа, колом обляглись: муляють боки—який на оклуніу, який на кулаці...

Півночи. Електрична лампочка десь он аж там ясніє.

Ледве двигтить пароплав, іде в машиннім приміщенні, чмихає невтомно, розмірено, і наче пшоно шугає, машина—звідти пашить теплінню на всенький пароплав.

Сизіє набридливо тютюновий дим. І шум мотливий, невиразний од голосів.

Та ще: і дим, і шум—ніби одно.

Невиразно, на голову недобре...

Увійшла власниця баклажанів та й собі лягла в той самий гурт.

— Розсуньтесь, лежні!

— Про таку вузьку тут місця немає..

— ... Ич, суча дочка: як стугеня!

— От іменно. Совершенно правильно...

І сміх, і дотепи масні, незграбні.

... Так само головами до стовпа з протилежного проти Яцуби боку лежали люди—підвівшись двоє з них, стали їсти кавуни.

І розмовляли—ба й заходили в сварку принципіву. Один:

— Товариш Пуговічка. То на вашу думку союз—юринда?

Запитуваний аж підскаочив (сидів почіпки)—а забалакав миттю, з оприском:

— Сеюз, ежелі он сеюз, так і довжон бить сеюз, а какой-же он сеюз, ежелі он не сеюз!?

— Позвольте...

— Та що «позвольте», — добивав Пуговічка свого сперечника, як можучи... Він був у галіфе, в обмотках, але також босий...

Довгенько сперечалися—але Яцуба не все зрозумів та й увагу його звернули на себе інші.

Якраз попліч із ним лежав дід у солом'янім брилі. І от:

— Дедушко, подаруйте мені свою шляпу,—удалася до діда власниця баклажанів—і жартливий намір бренив їй у голосі: тепер вона дуже привітно й зичливо до всіх ставилась.

А дід одрік вивагом, статечно:

— Яка там шляпа,—ето бриль...

Тоді вона засміялась голосно й лоскотно: між чоловіками-ж лежала.

Дід, очевидячки, не хтів з якоюсь льондрою гомоніти—одвернувся, замовк.

Яцуба укмітив, що під крисами в діда були дрібно заплетені кіски-тоненькі, руденькі з сивиною.

«Чи не піп був?»,—здивувався собі в думці.

Але поглянув на одягу й не пойняв собі віри: линтварний, короткий кожушок без рукавів, як камізелок; з грубого полотна сорочка брудна; з такого-ж матеріялу штани...

«Попи так не ходять; попи—пани»...

Потім одчув, що на сон знемагає—очі злипались медом:

— Щастя...

«Ех ти, доле, щастя...»

... Його розбудив голос:

— Чоловіче божий!

Світло пригасло десь зовсім, сизі сутіні понімали все—і люди хропли на всі заставки. Лише вряди—годи кашляне которий, чухнеться...

Повітря—дим, мовчущо-важке. Спали.

Пароплав здрігнувся: йшов; у машиннім приміщенні товкла пшоно машина; парка теплїнь посідала всеньку II—III класу...

Біля Яцуби шевелїла релїгійно воскова свїчка, пахло воском. Двоє його сусїдів сидїли.

Гомонів дїд у брилі (хоч нинї вже замість бриля полискувала чимала лисина).

— Чоловіче божий! Встань і видь! Господь бог явив нам нинї свою ласку!

Ой але-ж бо.. слова дїдовї, такі слова і в такому місці!

І засвїтилось лямпадою перед образом і якесь трепетне чуття. Не розумїв.

— Будь за свїдка, чоловіче божий, повідай

людям не неймовірним, хомам невірним об тім, що нині сталося... Говорив урочисто дід; хитрі очиці надхненно упокоряли.

Став дід навколюшки. Став і його товариш.

Якась первородна міць поставила й Яцубу на коліна. І він бачив:—дідів товариш—якийсь ніби циган: з чорною бородою, з великим волоссям; ніс горбатий; очі витрішкуваті. Плисовий камізелок довгий—як у діда линтваревий...

— Сину мій! — з щасливими вже сльозами благав дід:

— Чи віруєш ти в бога, в нинішнє чудо?

Він тримав у руках маленьку іконку, як ото попи беруть євангелію благословляючи, і підніс її до уст Яцубиних.

— Обновилась!

Тоді його товариш бовкнув дияконівським басом:

— Еге-ж, новісінька стала...

І завів спотиху, обережно:

— Го-осподи Ісусе-е... Христе-е...

Синя барва клубочилась на світлі; хропли сонні люди, подолані важким сном; одгрімували колеса пароплава; а машина товкла пшоно...

— Го-осподи помилуй!—тремтливо повторив дияконів бас, взяв трохи горою...

— Тс. Тихо будь!—зашипів дід шорстко, міцно.

І знову врочисто:

— Сподобив господь нас грішних! Будуть, будуть скарані від бога всі лукаві. Аду грішники не втекли...

Ой тоді Яцуба таки випив чаклунськеє дання —аж не стямивсь і захопився руками за нову святиню. І палено хтів крикнути, перепитати:

«А хто остається слугою божим,—може-ж хоч того бог не скарає?».

А дід вишіптував. А дід був загадковий, як бог...

І Яцуба, як ісхилився навколюшки, так і зоставсь і собі молючися.

А в руках свячену мав паску, самого бога... страшного.

Тоді дід, перехрестившись у пазуху:

— Бог дає тобі навід, чоловіче. Візьми, хреста цього й гряди слідком.

Первородня міць загадкова, як віра, кинула Яцубу на одчай божий, і він гукнув:

— Піду... Я піду!

Між сонними поворухнувся Пуговічка, за-кашлявсь.

— ...Воскова свічка згасла.

Насичене повітря димом ще більшою втомою нагнітило... Машина товкла, дотовкувала пшоно.

Роздер тишу, як дебелу тканину, грімкий гудок.

Пасажири гунули до виходу, на чардак.

На дворі прийшло на рано. Ранок шелестів ржаво-папір'яно.

Ранкова вільність бгала — морщила в річці воду.

Пароплав жваво, бадьоро проступав до пришибу, що нетерпляче чекали на його—велетень—черепаха чалапкала по поверхні води й гріла проти сонця спину-панцир...

Сонце ранкове, свіже хизувалось молодечою вродою.

А на чардаці люду, ой, люду-ж!

... І прийшов у натовп проповідник—не Яцуба, тільки штани Яцубині,—без кашкета, босоніж...

... Чи на похмілля? Чи... либонь таки трохи випивши?

Щоки відпали, погляд наївно-урочий, борода покуйовджена; рухи ворохобні...

А в руках іконка.

Став біля стерника на підвищенні, позирнув навкруг дико-ворохобно-урочо та:

— Прийославні христіяни!..

І підніс високо релігійним рухом ікону.

— Сталося чудо, совершилось: господня ікона обновилась.

Натовп завмер з цікавості—і очі на ню, на ікону:

... Де?.. Де?.. Як?..

— Ось вони!.. Вимкнувся з люку Пуговічка, тягнуци за руку агента ДПУ.

— Граждане, не вірте: вони тумана пускають! Релігія—опіум для народу! Отрута...

І вимахував руками агітаційно.

— Товаришу (до агента), беріть їх. Ось вони!

Ударивсь між люди і просто на діда: той знітивсь...

— Сам на собственні вуха чув, як вони намовляли он-того божевільного!

І знов:

— Граждане дорогі! Релігія—опіум для народу!

Як отара овець, розшибнувся натовп,—на Пуговічку налетів Яцуба розхристаний, щибнем ударив у лице: той гепнув, заюшившись кров'ю, просто, на кошики, на баклажани...

— Ой, на баклажани!—власниця... Та Яцуба скочив на кошики, перестрибнув через баляси—і

підупадаючи на силі, посковзнулася нога, підгинулась друга,—і... за облавок, у воду...

Стовбула!

... Галас. Зойкнув зойк—тиша: хтось відв'язував рятувальне коло, йому помагали, вузли засохли...

І був натовп не при тямі. А як прийшов до глузду—перекупка від баклажанів гукнула:

— Та переріжте-ж! Чудаки ви!

А тихше:

— Це той, що в мене баклажани крав...

Дерев'яна іконка пливла вже, погойдуючись на хвилях.

І стало ясно: пішла людина пусто, згинула...

Та-ж занявши темна сила зміж народу голос, урвала німування юрби.

— Комунія вкинула в воду!

— У бога... в веру!

Знов-же галас додава одваги. Був галас, шум... сичання. І протести...

А пароплав чалапкаючи причалував до пришибу.

Дід із циганом, як зацьковані пси—шаміль—шаміль поміж народом—і найперші вискочили по сходні...

На перекупку-ж був попит великий; бо вона була обізнана з небіжчиком Яцубою.

ГРАДОВИЦЯ АХТОНОМА З СТАТКУ ЗБИЛА

Кирпата печериця-хата. Не червоняста гниль старого дідівського рогозу, а латки зеленястого моху на покрівлі; зажурені, заплакані удовинії очиці-вікна; окравкою підперезалася спереду, з вулиці—ліса блаженська, ріденька,—така хатина в Ахтонома Гері.

Біля неї обійстя—як кіт наплакав: коротеньке, вузеньке. Ані тії каротплі посадити, ані того гарбуза викохати. Та проте Ахтоном прибрав способу ще й житця латочку примостити на вгороді.

З Ахтонома незаможний господар, аж ніякий Воно тепер, кажуть, людям і краще живеться, а втім-хто й зна: от йому, Ахтономові, не краще, бо хоч і є земля—облогом лежить, нема тягла.

... Таке вже, що й над вечір. Сонця не видно, за хмарами десь—забирається на грозу. Із західнього боку громадається вернигори-хмари, ълетні. І чорно-чорно там. Відгуком далекого землетрусу б'ють іздалека приглушені закати грому, і чирк-чирк! засвічуються вогняними мигами блискавиці.

Надвечір. Ахтоном сидить посеред двору на бабці й викліпує косу: думка вкосити на харчі в городі. А там-же жито—аж дух радіється хороше!

Від далекої хмари перші гінці, вістуні, повіви вітру—і бачить Ахтоном: важко прилягає аж до

землі опасисте колосся,—не дай бог, вітер буде—виляже!

Серце в Ахтонома краєчком надламується, щемить—допитливо з острахом вдивляється він у чорну потвору, що наближається. Наближається...

Вже над головою клубочуться товсто-брудні драглі—ой, димар на хаті зачеплять!

Ясен та осокір без вітру зашелестіли, загомоніли—про хмару вели мову. Замовкнуть, прислухаються, і знов зашамкотять трівожно.

Ахтоном клепає клепцем добрим косу: цок-та-та! Цок-та-та... Цеє дзвінко ляскало—і здрігались від того понадхатні драглі... Але вперто насувались.

Вже мороки запобігливо натягують чорнее вкривало на решту ясних плям на небі, на подвір'ї. Натягли...

І здрігнулось, загомоніло швидко-швидко листя на ясені та осокорі—зойкнув стрункий осокір і схилив пишне верховіття долу, покірно зігнув гучкий стан і бив чолом перед лицем володарки постраху.

Уперекидь пішла солома по подвір'ю, знялась угору. Ляснула віконниця...

І вдарив пдземною силою закіт грому, жажнув у просторінь—і бився велетенським шелестом-луною низько понад землю, на подвір'ї.

Шибки тоненько, перелякано заскавуліли: дзень-дзень. Брязь... З гороб'яче яйце завбільшки впала перша крапля-дощина, друга...

А драглясті велетні перевертались, скрипучи терлись один об один—та вже проходили далі: жажно-сизою стіною стояв близький дощ—що там за тею стіною? Що?

Ахтоном гукнув на жінку:

— Забирай там, що на дворі. Швидше!

А сам кинувся віконниці зачиняти. Та й у хату... Навздогін йому переломився небесний стріл, вашкварчав. Зойкнула земля, ісхитнулась... І—шум, шум-м. Загуло, зашуміло.

Ахтономова жінка, мов швидко шила чи низала що, замахала руками, захрестилась:

— Святъ, святъ, святъ...

Дитинча, що спало було, заплакало. І сам Ахтоном хрестився...

Сонце, що вже було навзаході, освітлило криваво побоєвище. Гроза проходила—а вода потоками, потоками ревла.

Закачав холоші Ахтоном, та й на двір. Глянув і скам'янів: на вгороді... де жито...

Побіг туди, розбризкуючи босими ногами калюжі, потічки...

... Підтяте ворогом опасисте колосся важко лежало, вмісене в багнюку—правдиві трупи вояків на кривавім полі побоєвища!

Ухопився Ахтоном за голову, та:

— Хіба-ж отак богують?!—закляв він очайдушно...

З М І С Т:

	Сотр
Малоучок	7
Дороги розхідні	19
Зойк	46
Жаламуття	55
Жеретія	66
Героїчність	72
Спросоння	81
Градовиця Ахтонома з статку збила	90

ВИДАВНИЦТВО ПИСЬМЕННИКІВ

М А С А

Видавнича комора: „Книгоспілка“, Київ, ул. Ко-
роленка, 46; Харків, Горяїнівський пр., 2.

СУЧАСНА ЛІТЕРАТУРА.

КРАСНЕ ПИСЬМЕНСТВО.

ВИЙШЛО З ДРУКУ:

М. Івченко. Порваною дорогою . . . ц.	55 к.
Г. Косинка. Політика	55 „
Я. Качура. Без хліба	60 „
В. Чапля. Малоучок	55 „
Б. Тенета. Листи з Криму	55 „

ДРУКУЄТЬСЯ:

- М. Галич. Друкарка.
С. Жигалко. Єдиний постріл.
-

Замовлення надсилати на зазначену вгорі адресу.

ПОШТОВА АДРЕСА:

Київ, ул. Леніна, 19. Редакція „Пролетарської
Правди“. Видавництву „М А С А“.

ВИДАВНИЦТВО ПИСЬМЕННИКІВ

М А С А

Видавнича комора: „Книгоспілна“, Київ, ул. Ко-
роленка, 46; Харків, Горяїнівський пр., 2.

СУЧАСНА ЛІТЕРАТУРА.

П О Е З І Я.

ВИЙШЛО З ДРУКУ:

Д. Фальківський. Обрії ц. 60 к.

Г. Косяченко. Віхоли. „ 75 „

О. Влизько. За всіх скажу „ 65 „

ГОТУЄТЬСЯ ДО ДРУКУ:

Є. Плужник. Рання осінь.

К Р И Т И К А.

ВИЙШЛО З ДРУКУ:

Я. Савченко. Проти реставрації . ц 75 к.

ГОТУЄТЬСЯ ДО ДРУКУ:

Літерат. пародії та шаржі. Зібрав В. Атаманюк.

Замовлення надсилати на зазначену вгорі адресу.

ПОШТОВА АДРЕСА:

Київ, ул. Леніна, 19. Редакція „Пролетарської
Правди“. Видавництву „МАСА“.

Ціна 55 коп.

СКЛАД ВИДАНЬ:
КНИГОСПІЛКА
Київ, вул. Короленка 46.
Харків, Горянівськ. пр. 2.